

मंदति किंचमंदोमूढः मूढस्यापदुर्निर्भाग्यमंदोद्वेगमरः तद्यपिकविग्रशः प्राचीकवीनां भूशंकाव्यनिर्माणतत्सार्थना
शीलाहं प्रांशुनोन्नतयुस्त्रेणालभ्ये प्राप्ये फले फलविषये लाभार्थे नठ बाहुः फलप्रदणायोचित दत्तावामनोस्सुख
खर्वोद्वेगमनोद्वेगमरः उपहास्यतं उपहास्यविषयं ॥ इह लोके तदुक्तिरप्यस्ययः ॥ गमिष्यामि प्राश्यामि ॥ मंदमेतद्विषय
ज्यतामयमुपागोद्वेगमरः ॥ अथवेति ॥ अथवापक्षांतरैर्वैः सूरिभिः कविमिवालीकादिहूरिभिरुक्तवाग्दारे ॥ कताराभाषणादे
प्रबंधरूपायावाकसौवचारं प्रवेशायस्यतस्मिन् ॥ अस्मिन्सूर्यप्रभववैशकुले जन्मते कलक्षणसंतानो वंशः वज्रमणिविधकसू
मंदः कविग्रशः प्राची गमिष्याम्युपहास्यतां प्रांशुलभ्ये फलमोहोद्वेगमरः ॥ अथवा कतवाग्दारे वंशेऽस्मिन्सूर्य
वसूरिभिः मरुतो वज्रसमुत्कीर्णो हूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ सोहमाजन्ममुधानामाफलादयकर्मणां ॥ आसमुद्वेगितिशानाना
चिविशेषेण वज्रत्वलीकुलिशंशस्योः मणिबंधकरलभेद्वेदितिकेशवः ॥ समुत्कीर्णविधेमरुणोरत्नसूर्यस्येवमगातः सचातोऽस्त्वत्स
नीयेरघुवंशे ममवाकप्रसारोह्येत्यर्थः ॥ एवमुपवंशे लब्धप्रवेशस्तद्वर्णनां प्रतिजानीते ॥ सोहमित्यादियंचमिः श्लोकेऽकुलके
नाहः सोहं इति सोहं रघुणामन्वयंवक्ष्ये इत्युत्तरासंबंधः ॥ किंचिधानोरघुणां इत्युत्तराणि विशिष्टाणानि योज्यानि ॥ अजन्मजन्म
आरभ्येत्यर्थः ॥ आउर्यादभिविधोरित्यव्ययीभावः ॥ तस्य शुभानां सुसुप्तेति समासः ॥ एवमुत्तरापि दृष्टव्यं ॥ अजन्मशुभानां
निषेवादि सर्वसंस्कारसंयन्तानां इत्यर्थः ॥ आफलादय आफलसिद्धः कर्मयुक्तांते तथोक्ताः ॥ तेषां प्रारब्धां तगामिनां ॥ आसमुद्वे
तेरीशानां सार्वभौमानामित्यर्थः ॥ आनाकरथवर्तयिषांतेषां ॥ इहमहचारणमित्यर्थः ॥ अत्र सर्वत्र आशेभिरिष्यत्वं दृष्टव्यं ॥ अ

मूढः प्रसातः ५

अथवापक्षांतरैर्वैः

म

७

वाभ्यां च यद्विषयं के कं विविधो वै विषयः ५

इतिवायुपुराणासंहितावचनेनपार्वतीपरमेश्वरांपसुवर्शनप्रतिपिपितसपत्न्याविवश्रमिवापतेवागर्थाविति॥ वागर्थोविवेक्यकंपदेइवेन
 स२ सहैमाशिवित्तलोपप्रपूर्वपदप्रकृति॥ स्वार्थवैतवक्तव्यं॥ एवमन्यत्रापिदुसंज्ञावागर्थोविवशब्दार्थोविवसंपत्तेनित्यसंज्ञावित्यर्थः॥ नित्यसंज्ञं
 प३ धर्मास्यमानदेनोपदानित्यशब्दार्थसंबन्धः॥ इतिमीमांसकाः॥ अगतोऽलोकमपितरोमातार्चयिताचपितोपितामात्रेद्वेकशेषः॥ मातापितरौ
 पितरौमातारपितरौप्रसूजन्निता एवित्यमरः॥ एतेनशर्वशिवयोःसर्वजगज्जनकतायावेशहरिशक्तिप्रदानशक्तिपरमकारुणिकत्वंवस
 च्यते॥ पर्वतस्यापत्यंस्त्रीपार्वतीतस्यापत्यमित्यण्प्रत्ययः॥ द्विद्वितीयः॥ पार्वतीचपरमेश्वरापार्वतीपरमेश्वरौपरमशब्दः॥ सर्वोत्तमत्वद्योतनार्थ
 मानुरमर्हदित्वादल्याचूकत्वाच्चपार्वतीशब्दस्यपूर्वनिपातः॥ वागर्थप्रतिपत्तेश्चार्थयोःसम्यक्ज्ञानार्थवदेअभिवाचये॥ अत्रोपमालोकाः॥

॥ वागर्थोविवेक्यकंपदेइवेन
 ॥ स्वार्थवैतवक्तव्यं॥ एवमन्यत्रापिदुसंज्ञावागर्थोविवशब्दार्थोविवसंपत्तेनित्यसंज्ञावित्यर्थः॥ नित्यसंज्ञं
 ॥ धर्मास्यमानदेनोपदानित्यशब्दार्थसंबन्धः॥ इतिमीमांसकाः॥ अगतोऽलोकमपितरोमातार्चयिताचपितोपितामात्रेद्वेकशेषः॥ मातापितरौ
 ॥ पितरौमातारपितरौप्रसूजन्निता एवित्यमरः॥ एतेनशर्वशिवयोःसर्वजगज्जनकतायावेशहरिशक्तिप्रदानशक्तिपरमकारुणिकत्वंवस
 ॥ च्यते॥ पर्वतस्यापत्यंस्त्रीपार्वतीतस्यापत्यमित्यण्प्रत्ययः॥ द्विद्वितीयः॥ पार्वतीचपरमेश्वरापार्वतीपरमेश्वरौपरमशब्दः॥ सर्वोत्तमत्वद्योतनार्थ
 ॥ मानुरमर्हदित्वादल्याचूकत्वाच्चपार्वतीशब्दस्यपूर्वनिपातः॥ वागर्थप्रतिपत्तेश्चार्थयोःसम्यक्ज्ञानार्थवदेअभिवाचये॥ अत्रोपमालोकाः॥

वागर्थोविवसंपत्तेः॥ वागर्थप्रतिपत्तये॥ अगतःपितरोवन्देपार्वतीपरमेश्वरौ॥ १॥ कस्यैवमवोवंशः कंचाऽन्यविषयानतिः॥ तिसीर्षुसंज्ञांमोहादु
 पेतास्मिन्सागरं॥ २॥

उत्पत्तयोक्तंस्वतःसिद्धेनभिन्नेनसंपन्नेनचधर्मतः॥ साम्यमेवैवर्तस्यवाच्यंवदकरोमंत्राणिकश्चापमेतंकारः॥ कालिदासोवाक्यादोभेदवताक
 स्यसर्वगुरोर्मगणस्यप्रयोगाच्चुभलाभः॥ स्वतेतदुक्तंशुभदोर्मभूमिमवदतिवकारस्यामृतवीजत्वात्प्रयामनसिद्धिः॥ १॥ संप्रतिकविः॥ स्वाहंवा
 परित्तरसिकसूर्यस्यादिश्लोकद्वयेनप्रभवत्वात्मादितिप्रभवः॥ कारांज्जदोपूअकर्त्तरिचकारकेसंज्ञायामितिसाधुः॥ सूर्यः॥ प्रभवोयस्यसूर्यप्रभवःवंश
 कः॥ अत्याविषयोऽप्योर्ध्वयस्याः॥ सामेनतिः॥ प्रसूकपोकशब्दोमददंतांस्त्वयनः॥ सूर्यवंशमात्मपुत्रंशक्रोमीत्यर्थीः॥ तथाचतद्विषयप्रबंधनिरूप
 णंनुदूपासमितिभावः॥ तर्थादिदुसंज्ञांमोहादुपेतदुपेतुत्तवः॥ कोलाः॥ इत्यमरः॥ अथवीच

॥ वागर्थोविवेक्यकंपदेइवेन
 ॥ स्वार्थवैतवक्तव्यं॥ एवमन्यत्रापिदुसंज्ञावागर्थोविवशब्दार्थोविवसंपत्तेनित्यसंज्ञावित्यर्थः॥ नित्यसंज्ञं
 ॥ धर्मास्यमानदेनोपदानित्यशब्दार्थसंबन्धः॥ इतिमीमांसकाः॥ अगतोऽलोकमपितरोमातार्चयिताचपितोपितामात्रेद्वेकशेषः॥ मातापितरौ
 ॥ पितरौमातारपितरौप्रसूजन्निता एवित्यमरः॥ एतेनशर्वशिवयोःसर्वजगज्जनकतायावेशहरिशक्तिप्रदानशक्तिपरमकारुणिकत्वंवस
 ॥ च्यते॥ पर्वतस्यापत्यंस्त्रीपार्वतीतस्यापत्यमित्यण्प्रत्ययः॥ द्विद्वितीयः॥ पार्वतीचपरमेश्वरापार्वतीपरमेश्वरौपरमशब्दः॥ सर्वोत्तमत्वद्योतनार्थ
 ॥ मानुरमर्हदित्वादल्याचूकत्वाच्चपार्वतीशब्दस्यपूर्वनिपातः॥ वागर्थप्रतिपत्तेश्चार्थयोःसम्यक्ज्ञानार्थवदेअभिवाचये॥ अत्रोपमालोकाः॥

॥ वागर्थोविवेक्यकंपदेइवेन
 ॥ स्वार्थवैतवक्तव्यं॥ एवमन्यत्रापिदुसंज्ञावागर्थोविवशब्दार्थोविवसंपत्तेनित्यसंज्ञावित्यर्थः॥ नित्यसंज्ञं
 ॥ धर्मास्यमानदेनोपदानित्यशब्दार्थसंबन्धः॥ इतिमीमांसकाः॥ अगतोऽलोकमपितरोमातार्चयिताचपितोपितामात्रेद्वेकशेषः॥ मातापितरौ
 ॥ पितरौमातारपितरौप्रसूजन्निता एवित्यमरः॥ एतेनशर्वशिवयोःसर्वजगज्जनकतायावेशहरिशक्तिप्रदानशक्तिपरमकारुणिकत्वंवस
 ॥ च्यते॥ पर्वतस्यापत्यंस्त्रीपार्वतीतस्यापत्यमित्यण्प्रत्ययः॥ द्विद्वितीयः॥ पार्वतीचपरमेश्वरापार्वतीपरमेश्वरौपरमशब्दः॥ सर्वोत्तमत्वद्योतनार्थ
 ॥ मानुरमर्हदित्वादल्याचूकत्वाच्चपार्वतीशब्दस्यपूर्वनिपातः॥ वागर्थप्रतिपत्तेश्चार्थयोःसम्यक्ज्ञानार्थवदेअभिवाचये॥ अत्रोपमालोकाः॥

र. टी.
३

पविष्यप्रवचनम्
२
३
४
५
६
७
८
९
१०
११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

शेषवन्ति शिशोर्भावः शैवंवात्यं प्राणभृज्जातिवयोवचनेत्यनुसृत्ययः तस्मिन्वयसि अभ्यस्तविद्यानां
एतेन ब्रह्मचार्यश्रमो विवक्षितः यूनोर्भावो यौवनं तारुण्यं तारुण्ययौवनं समस्त्यमरः युवादिस्त्वाद
नृपुत्र्ययः तस्मिन्वयसि विषयैषिणां भोगाभिलाषाणां एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षितः स्वस्य भावो वा
र्धकं वृद्धत्वं वृद्धमनो ज्ञादिभ्यश्चेति चुञ् वार्धकं वृद्धकर्मणीति विश्वे प्रकाशः संपातार्थः त्रुवेति वक्तु
व्यात्ममूहिको चुञ् तस्मिन्वार्धकवयसि मुनीनां हृत्तिरिव हृत्तिर्येषां तयो एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षि
तः शेषवभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयेषिणां वार्धकमुनिवृत्तीनां योगेनां ते तनुत्यजाः ८ रघूणां मन्त्रयवक्ष्ये
तनुवाग्बिम्बोऽपि सन् तदुक्तोः कर्मागत्यचापलायप्रणोदितः ९ तः अंतेशरीरत्यागकाले योगेन
परमात्मध्यानेन योगः संहननोपायध्यानसंगतियुक्तिश्चित्तमरः तनुत्यजंतीति तनुत्यजः अन्योऽपि
दृश्यते इति किंपूतेषां देहत्यागिनां एतेन मोक्षभावो विवक्षितः ८ रघूणामिति सोऽहं लघुप्रवेशस्तु
वाग्बिम्बोऽपि सन् अस्य वागी प्रस्तारोपि तेषां गुणस्तदुक्तोः आजन्मशुद्धादिभिः कर्तृभिः कर्णममश्राव
मागत्यचापलाय पुवादिस्त्वात्मकर्मण्यणू चापलंचपलकर्म अविमर्शकरणं कर्तुं क्रियाधीपपदेत्यादिना

तनुषी प्रवोदितः ज्ञानं मन्त्रपुणामनयमन

राम
३

यथाविधीति॥ विधिमतिक्रम्ययथाविधि॥ यथासादृश्यं इत्यवयवाभावः॥ तथाहुतशब्देन सुसुप्तेति समा-
 सः॥ एवं यथाकामाचि तेत्यादीनामपि दृष्टव्यं॥ यथाविधिहताग्रयायेस्तिथ्यां॥ यथाकाममभिलाषमनतिक्रम्य
 अर्चितार्थिनां॥ यथापराधमनतिक्रम्य दंडोपेयं तेयां॥ यथाकालं कालमनतिक्रम्य प्रबोधिनां प्रवर्धनशी-
 लानां चतुर्भिर्विशेषणैः॥ देवतायजनातिथिसत्कारदंडधरत्वप्रजापालनसमयाजागरूकात्वादीनि विवक्षि-
 तानि॥ ६॥ त्यागायेति॥ त्यागाय सत्याने विनियोगस्त्यागसत्संभृतार्थानां संचितधनानां न तु दुर्व्यापाराय॥ स
 यथाविधिहताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनां॥ यथापधरोदंडानां यथाकालप्रबोधिनां॥ ६॥ त्यागाय संभृ-
 तार्थानां सत्याय मितभाषिणां॥ यज्ञसेविजिगीषूणां प्रजायेष्टहमेधिनां॥ ७॥
 शीलानां न तु परमवाय॥ यज्ञसेविजिगीषूणां विजेतुमिच्छानां न त्वार्थसंग्रहाय॥ प्रजाये संतानाय गृहमेधिनां
 दारपरिग्रहाणां तु कर्मोपयोगाय॥ अत्रत्यभाषेत्यादि मुच्यन्ते॥ तदर्थे त्यादिना तादर्थ्यचतुर्था समासविधा-
 नं शायना चतुर्थी॥ गृहे दारैर्मधत्ते संगत इति गृहमेधिनः॥ दारैश्च पि गृहा इत्यमरः॥ जाया च गृहे ली ग इति
 हेला युध॥ मधन्नुवधमिधा संगे चिति धातोर्गोनिः॥ एभिर्विशेषणैः परोपकारित्वं सत्यं च न त्वं पशुः पातं यितु-

व्यूहति॥ व्यूहत्यादिनिमित्तः श्लोकैर्दिलीपं विशिनष्टि॥ व्यूहं विपुलं उरोपस्य स व्यूहो रक्तः॥ ३२॥ प्रभृति॥ भूः कपू॥ व्यूहं
विपुलं मधुसूतं रं समं वरिष्ठं वेत्तियादवः॥ नृपस्य स्कंधश्च स्कंधो यस्य सतप्रोक्तः॥ सप्तस्युपमानेत्यादिना उत्तरं प
दलोपीव हृद्ग्रीहिः॥ शालो वृक्ष इव प्रांशुस्ततः शालप्रांशुः॥ प्राकारं वृक्षायोः शालः शालः सर्जतस्तुः स्म
तं इति यादवः॥ मेधाभुजो महाबाहूः॥ आत्मकर्मक्षमं स्वयं यारा नुरुपं देहमाश्रितः प्राप्तः क्षान्तः क्षत्रसंवधी
धर्म इव स्थितः॥ मूर्तिमान् प्राक्कर्म इव स्थित इत्युल्लेखः॥ ३३॥ सर्वातिरिक्तं इति॥ सर्वातिरिक्तसारेण सर्वं व्याप्य
व्यूहस्को वृषस्कंधः शालप्रांशुर्महाभुजः॥ आत्मकर्मक्षमं देहं चात्र धर्म इवाश्रितः॥ ३३॥ सर्वातिरिक्तसारेण सर्वं व्याप्य
तेजो विभाविना॥ स्थितः सर्वान्ततेजोवीक्षां त्वामिह र्वात्मना॥ ३४॥ तन्म्याधिकवलेन॥ सर्वाणि भूतानि तेजसा अभि
वतीति सर्वतेजोमिभावीति॥ सर्वं भूतं तेनात्मना शरीरेण॥ आत्मा देहधृतो जीवस्वभावो परमात्मनि॥ इति विषयः
॥ मेरुरिव उर्वीक्षां त्वामिह र्वात्मना॥ मेरावपि विज्ञेयं नानि तुल्यानि॥ अष्टमिषु सुरेन्द्राणां मात्राभिनिर्मितानि
यः॥ तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसे मनुवचनात्पराजं सर्वतेजोमिभावित्वं ज्ञेयम्॥ ३४॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

ति

सप्तमः उक्तं कांती प्राक्कर्म मेरुरिव उक्तं
मना स्थितः ३५ ॥ ३५ ॥ तेन ज्ञातमना तस्य ॥ ३५ ॥

राम
३

राम
३

संप्रतिस्वप्रबंधपरीक्षाये संतः प्रार्थयते ॥ तमिति ॥ तं रघुवंशारण्यप्रबंधं सदसतोः गुणदोषयोः व्यक्तो हेतवः कर्त्तारः संतः श्रोतुमर्हति ॥ तथा हि हेनो विमुक्तिर्निदोषस्तत्संयत्प्रणामिकापिलोहोत्तरसंसर्गात्मको दोषो वाऽग्नौ संलक्ष्यते नान्यते ॥ तद्वद्व्यापि संतस्य गुणदोषविवेकीणो नान्यदभावः ॥ १ ॥ वार्यं वस्तु पक्षिपति ॥ वेवस्वत इति मसं नेद्विषणः मनीषिणः ॥ धीरा विद्वांस इति यावत् ॥ एषो दगादित्वात्साधुः ॥ तेषां माननीयैः पूज्यैः च दशां वेदानां छंदः पद्यैश्च वेदैश्च विश्वैः ॥ वरुणवज्रोऽकारं वमं हीक्ष्यंते इति महीक्षितः ॥ विसीश्वराः सिधातो रश्वर्यं त्वात्किं पू ॥ तुगा गम

तं संतः श्रोतुमर्हति सदसद्व्यक्तिहेतवः ॥ हेनः संलक्ष्यते रग्नौ विमुक्तिरूपामिका प्रपेवा ॥ १ ॥ वेवस्वतो मनुर्नममाननीयो मनीषिणो ॥ आसीन्महीमनामाघः प्रणवः छंदसां भवः ॥ ११ ॥ तदन्वये शुचि मतिप्रसूतः शुचि मतरः ॥ हिली पदतिराजेंडुं रं रीरनिधां विव ॥ १२ ॥ तद्वेय इति ॥ शुचिरस्यास्तीति शुचिमान् नृक्षिन्नतदन्वये तस्य मनोऽन्वये अतिशयेन शुचिमान् शुचि मतरः ॥ द्विवचनविभज्ययादिना तत्पूदिलीय इति प्रसिधौ राजा इंडुरिवरा जेंडुः राजश्रेष्ठः ॥ उपमितं व्याघ्रादिना समासः ॥ रीरनिधां विंडुरिव प्रसूतः ॥ १२ ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

घ. व.
श्री. म.
११

प्रजातामिति॥ मराजाप्रजातामृत्यैमृत्यर्थं ब्रुध्वर्थमेवेति॥ अर्थेन सह नित्यसमाप्तः॥ सर्वलिङ्गता च वक्तव्या
॥ ग्रहशक्तिमाविशेषणं चेत्तत्॥ ताम्यः प्रजाभो बलिपक्षांशस्त्वं करमग्रहीत्॥ भागधेयः करो बलिः रित्यमरः
तथा हिरविः सहस्रगुणायस्मिन् कर्मणि तद्यथा॥ तथा सहस्रगुणं॥ सहस्रधा उत्सृष्टं दातुं॥ उत्सर्जनक्रियावि
शेषणं चेत्तत्॥ रसमेवुच्चादत्तं गृह्णति॥ रसो गंधरसस्वादोति॥ कादौ विषरागोपाः॥ श्रेणो रौद्रैश्चैव यैश्चैव हृत्पातं
बुधारौद्रैश्चैव विष्वः॥ १८॥ संप्रतिबुधि शौर्यमपन्नस्य तस्यार्थसाधनेषु पगनमेकत्वमाह॥ मेनेति॥ तस्य राज्ञेः स

प्रजानामेवमर्थसताम्यो बलिमगहीत् संहस्यतामुवाच समादत्ते हिरसंरविः ॥ १८ ॥ सेनापरिच्छदस्तस्य धर्मिणं
 र्थसाधनं ॥ शालेयुष्यावृतावुधिर्मोक्षीधनुर्धेवीतता ॥ १९ ॥ तस्य सेवतमं जस्य गुणैरेणितस्य च ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

भावतुरंगवलं॥ परिचायतेनेनतिपरिबुद्धः॥ उपकरणं वम्व॥ कृतचामरादितुल्यममृदित्यर्थः॥ पुंसि संज्ञायां घः॥
 प्रायशोतिघप्रत्ययः॥ कादर्थ्यः॥ ध्यपसर्गस्थिते उपधाह्रस्वः॥ अर्धास्यप्रणेजनस्य तसाधनं दयमेव शान्तिषु अर्कं॥
 ताभ्यादतावुधिः॥ व्यासतेत्यपि योः॥ धनुर्विभ्रानंताप्ररोपितामोवीच॥ मोवीज्यागुराशं जिनी इत्यमरः॥ नी
 तिपुरःसरमेव तस्य शौर्यं ममृदित्यर्थः॥ १२॥ राज्यमूलमंत्रमंस्ततोत्पत्त्या स्तीत्याह॥ तस्येति॥ संसृतमंत्रस्य गुप्तविचार
 स्य॥ वेदमंदे गुप्तवादे मंत्रद्रव्यमरः॥ शोकदम्भादिमन्त्रकोमं कुरीतु खरागादिशक्तीरः॥ दूगितं वेदितं हृदयात् विचारोक्ति

वा॥ दुःखितं हृदयमिवोद्यद्देवका माकुरिरिति
सक्तः॥ गच्छेत्त्राकारं गतिमेव यप

卷八

सग
१

2

नमो नमो चक्रधारगोत्रं नमो नमो चक्रधारगोत्रं नमो नमो चक्रधारगोत्रं
 चक्रधारगोत्रं नमो नमो चक्रधारगोत्रं नमो नमो चक्रधारगोत्रं नमो नमो चक्रधारगोत्रं

आकारेति॥ आकारेणमर्ज्यासरशीप्रज्ञायस्यसः॥ प्रज्ञयासदृशागमः॥ प्रज्ञानुरुपशास्त्रपरिणामः॥ प्राग
 मेःसदृशःप्रारंभःकर्मयस्यसः॥ तथोक्तः॥ प्रारभ्यतेइतिप्रारंभःकर्मतत्त्वदृशउदयःकलतिधिर्यस्यसतथोक्तः॥
 १५॥ भीमेति॥ भीमेःकांतेनपुण्यैःतजःप्रतायादिभिःकुलशीलदादिष्णादिभिश्चसःदिलीपःउपजीविना
 माभिज्ञानोपादोभिर्जलजग्राहेः॥ मादोसिजलजसवइत्यमरः॥ रत्नेश्वर्यवद्व्याधयः॥ अनभिभवनीयश्च
 भिगम्यश्चाश्रणीपश्चवभू॥ १६॥ रेवामात्रमिति॥ नियंतुःशिक्षकस्य॥ सारथेश्वरतस्यदिलीपस्यसंबन्धिन्यःने
 आकारसदृशप्रज्ञःप्रज्ञयासदृशागमः॥ प्रागमेःसरद्वारंभःप्रारंभःसदृशउदयः॥ १५॥ भीमकांतेनपुण्यैःसवभू
 पजीविना॥ अरुध्यश्चाभिगम्यश्चादोरेवैरिवाणवः॥ १६॥ रेवामात्रमपिपुण्यदात्मनोवर्त्मनःपरः॥ नन्यतीपुःपुण्य
 मिःस्त्रीत्यात्रधिःपुमानइत्यमरः॥ प्रजाः॥ आत्मनोर्मनुमारभ्यतमिविधिः॥ पदद्वयंचेतन॥ समासस्यविभाषिनत्वात्
 लुप्तादभ्यस्तत्प्रहतात्रवर्त्मनः॥ आचारपधतेः॥ अर्धतश्चपरमिधिकमितस्ततइत्यर्थः॥ रेवामात्रमपिपुण्यदात्मनोवर्त्मनः
 मात्तारेवामात्तारेवामात्रमीवदधीत्यर्थः॥ प्रमासोदयसदित्यादिनामात्रद्वयस्यः॥ परशब्दविशेषणोचेतन
 नन्यतीपुः॥ नानिक्तोतवत्यः॥ कुशलसारथिप्रैरितरथनेमयइत्यमरः॥ पूर्वद्वयमार्गमजहुरितिभावः॥ १७॥

तु नार नानलो दुरोते २

नियंतुर्नमिद्वयः॥ १७॥

नेमिनामनयोदक
 ५१७

घ. व. ही. म.

ब्रह्मद्वि॥ २५॥ ३॥ ३॥

द्विविधं च धत्तं ज्ञानतो वसाचनत्रतस्य ज्ञानेन वृद्धत्वमाह ॥ अनाकुरुष्येति विषयेऽश्वादिभिरनाकस्यैव शीकृतस्य
विद्यानां वेदवेदांगानां धारदम्वनः ॥ धारमंतं हंयतः ॥ हृशोः कृनिष् ॥ धर्मरतिर्यस्य तस्य राजः ॥ जरासा जराया विना ॥ विपत्तं सा ज
रैव भरः ॥ सिद्धिदादिभ्योऽञ्जप्रत्ययः ॥ जराया जरासना तरस्यामिति जरासादिनाः ॥ वृद्धत्वं वार्धकमासीत् ॥ तस्य पूनोपिवि
षयवैराग्यादिज्ञानगुणसंपन्ना ज्ञानतो वृद्धत्वमासीदित्यर्थः ॥ नाथस्तु चतुर्विधं वृद्धत्वमिति कृत्वाऽनाकस्यैव तस्यादिना वि

० श्री ०

五

अनाकुरुष्वविषयैर्विधानां पाररश्मनः॥
तस्य धर्मरत्नरासी तत्त्वं जरासाविना ॥ २३ ॥
प्रजातां विनयाधनां प्रज्ञाणां प्रज्ञादपि॥ स
पितापितरस्तां किंचित्त्वं जन्महेतवः॥ २४ ॥

६

210

दुःखसमिधादस्तु

शेषतः ज्ञेयं वेदाद्यज्ञानशीलं हृत्वा न्युक्ता नीत्यवोचत् ॥ ३३ ॥ प्रजानामिति ॥ प्रजायते इति प्रजाः जनाः उपसर्गं च संज्ञायामिति
प्रत्ययः ॥ तासां विनश्यत्तासां प्राधान्यात्करणत्वात्समागच्छतादिति यावत् ॥ रक्षणाच्च यदेतुभ्यस्तुल्यं ॥ आपन्निक-
रणादिति यावत् ॥ मरणादन्वयानादिभिः पौषदधिभ्यमुच्चये ॥ साजायिताः भूत्वा ॥ तासां पितरस्तु जन्मदत्तवो जन्ममात्रकर्तारः के-
वलमुत्पादका एव भूवन् ॥ जननमात्र एव पिता व्याचक्षते ॥ सदाश्चिदा रक्षणादिकं तु स एव करोतीति तस्मिन् पितृव्यपदेशः ॥ आ-

स्थित्याहति॥ दंडमर्हतीतिदंडाः दंडादिभ्योपदन्तिप्रत्ययः॥ अदंडान् दंडप्रनराजादंडांश्चैवापदंडयन्॥ अयशोमहदात्रो
 तिनरकं च वगंचतीतिशास्त्रेवचनेतानेदंडानेवस्थित्येलाकप्रतिपाद्येदंडयतेः शिद्वयतएव॥ प्रसृतयेसंतानाय॥ एवपु
 रितोनुः॥ दारानुपरिगृह्णेतमनीषितोविदुषस्तस्मात्प्रकारमावधिधर्माववास्तंजाती॥ अस्तिर्नड॥ अर्थकामसाधनयोर्द
 उचिवाः हयोर्लाकस्थायनप्रजोत्पादनरूपधर्मार्थत्वेनानुष्ठानादर्थकामावेपिधर्माशेषतामायादंडमराजाधर्मो
 त्तरोऽभूदित्यर्थः॥ आहगौतमः॥ यथाशक्तिधर्मार्थकामेभ्यस्तियुधर्मोत्तरः स्यादिति॥ २५॥ ५॥ दंडेति॥ साराजायज्ञाप्रयत्नं

स्थित्येदंडयतोदंडानुपरितोनुः प्रसृतये॥ अर्थार्थकामोत्तमसांस्तं धर्मावेवमनीषिताः॥ २५॥ ५॥ दंडां सयज्ञां ससा
 यमघवादिवं॥ संपदिनिमयेनोमोदधनुर्मुचनदयं॥ २६॥ नकिलीनुपपुस्तसां राजा नोरक्षितुर्पत्रोः॥ च॥ च॥ च॥

कर्तुंगांभुवंदुदोह॥ करग्रहणेनैवरिकां चकारेत्यर्थः॥ मघवादेवंदः सस्यापसंघर्षपितुदिवंस्वां दुदोह॥ पुलोकांमहीति
 केरुषिसुत्यादयामासित्यर्थः॥ क्रियाधीपपदस्येत्यादिनायज्ञसस्याभ्यां चतुष्ठीएवमुभोसंपदोर्वनिमयेनपरस्परसादानुप्रतिदेना
 भ्यांभुवेनदयंदधनुपुपुषुवः॥ राजायज्ञेर्द्रलोकं॥ इंद्रेष्टादकेनभूलाकंपुपाद्येत्यर्थः॥ उक्तंवदंडनीतो॥ राजात्वार्थानसमाह
 र्यकुर्वद्विदमहेस्सवे॥ प्राणैतिविप्रवाहसुमहतीरुषिमांवेहेदिति॥ २६॥ नकिलेति॥ राजानोअन्येनपः रक्षितुः॥ भयभ्यक्तातुं
 राजायज्ञानानुधयुः किल॥ नानुनकुः खलुः॥ कुतः॥ ययमाकाशोत्तस्करताचोर्धयास्त्रेभ्यः परधनेभ्यः॥ च॥ च॥ च॥ च॥

सुखपति ५५५

स्वस्तीस एव सीतिषीरस्यसी नमानु जन्तु विघटरावनाविघ
निएकायारोहणान्याकायासपिनेजदयनारस्य तसो मनस

सुयापेक्षयेति शेषः ३५ लिखति लिखीतपुण्यंभीरोजिर्घोषायस्यतं एकस्यदन्तरयंप्रावृधिमवःप्रावृधेयः प्रावृधेयः
इतिपप्रत्ययः तंप्रावृधेयंययोवाहंमेघंविपुदेरावताविवआस्थितोआस्तुहोअनोअमर्तुरतिपूर्वरासंबंधः दूराःआ
पःदूराभूवाकसुराभुस्यादित्यमरः दूरावानुसमुद्रःतत्रभवःशेषतोअभ्रमाभातंगः अभ्रमातंगत्वावाभस्यत्वादभ्र
पत्वादितितीरस्वामी अतएवमेघारोहणंविपुत्साहचर्यघटने किंच विपुतरेरावतसारुच्योदिवरेरावतीसंज्ञा एषवत

५२

सुदृष्टि
राधा नारे
पुण्यं है पण
दा नंश जा
पुन कचं
५२

तस्येति सस्यराजः मगधवंशजातामगधवंशजा मगध्याजनेडेडमिउप्रत्ययः एतेनाभिजात्यमुक्तं दक्षितेयपरं
दानुवर्तनं दक्षिणः सरलोदारपरं दानुवर्तिषु इति शाश्वतः तेन रुद्रे प्रसिद्धं तेन नाम्नाः धरस्य यज्ञस्य दक्षिणाख्याय
लीवमुदक्षिणा इति प्रसिद्धा पत्नी आसीत् अत्र कतिः पत्नी गंधर्वस्य दक्षिणा अप्रमदति रदक्षिणायां दक्षि
गंयनामरुत्विजी दक्षत्वप्रापकत्वे दक्षतदक्षिणां प्रतिगृह्येति क्रतेः ३१ कलत्रवर्तमिति वसुधाधिपोऽवरोधोतः
पुरवोमिहतिमत्यतिमेतत्स्विन्या दृढनियोजेयति चित्तानुवृत्त्यादिनिर्वधक्षममेत्यर्थः तया मुदक्षिणायां लब्ध्या च आ

तस्य दक्षिणपुरुषे न नाम्ना मगधवंशजा पत्नी मुदक्षिणायां लब्ध्या च धरस्यैव दक्षिणाः ३१ कलत्रवर्तमात्मानम
वोधे मरुत्यपि तयामेनेमनीस्विन्या लब्ध्या च वसुधाधिपः ३२ तस्यामीनामनुरूपायामात्मजन्म समुत्सुकः विलं
वितफलैः कालं निनाय ममारेयैः ३३ अंकलत्रवर्तं मर्थावर्तं मेने कलत्रं श्रेणिभायघोरित्यमरः वसुधाधिप इत्य
नेन वसुधा च गमते ३२ तस्यामिति आत्मानुरूपायामात्मनो जन्म यस्यामो आत्मजन्म पुत्रस्त्विति मम उत्सुकः
यद्वा आत्मनो जन्म निपुत्ररूपेणोत्पन्नो मम उत्सुकः स मे आत्मा वै पुत्रनामासीति क्रतेः विलं वितं फलं पुत्रप्राप्तिरूपं य
थांते ममारेयैः कदा मे पुत्रो मे भवेदित्याशाभिः कालं निनाय यथायथा मासः ३३ चः चः चः चः चः चः चः चः

धर्ममोक्षसाधनार्थं गणेशमुद्विषाद्विषाद्विषाद्विषा
 विषाद्विषाद्विषाद्विषाद्विषाद्विषाद्विषाद्विषाद्विषाद्विषा
 निवेद्यते

राम

मैगाधारयदुमधमधैवताः पंचमश्चेत्यमीसप्ततंत्रीकंडोत्थितास्त्रादत्यमराः षड्भूतसंवादिनीः सरस्वीः तदुक्तं मानेगेन ध्रुवम
 एरोवदतीति मनोभिरमाः मनसः प्रियाः केसरिका पंतिजनंतीति केकाः मधुरवाणाः केकावाणी मधुरस्वेत्यमराः तां केकाः
 म्यांवताविहोकार्यः ४३ परस्येति विश्रुभादहसमीपयथाभवति तज्जपुजितं वत्सपैलपुस्यं दनावधरुष्टिमुक्तेतु कवशा ज्ञा
 सकरुष्टिषु मग्यश्रमगाक्षपुमान् लितपेत्येकं शीघ्रः तेषां वंदे शुभ्रिनेषुः स्त्रीपुंसौ मिथुने चंद्रमित्यमराः परस्परदंशासादृश्यं

माभूदिति पुनः कथं भूतो देवती आश्रमपीडा माभूतमाभूतमिति हतोः माडित्वा इत्याशीरर्थो लुङ् नमा उोगादस्य डागमनिषधः
परिमेषयुरः सौपरिमिते परिवारे अनुभावविशेषो नुते जाविशेषात्सोत्तमापरिवृताविवस्थितौ ३८ सेव्यमानाविति
पुनः कथं भूतो सुखशीतलत्वात्त्रिपः सरोयिषातेः शालनिर्घासोधिभिः सर्जितस्त्रेनः स्यदगंधवद्भिः शालः सर्जितरुः स
लक्षितशाम्भतेः उत्किरतिविहित्यतीति उत्किराः द्रुगुपधेत्यादिना किरतेः कप्रत्ययः पुष्परानामुक्तिरास्ते राधतामायादी
५ यत्किपितः वनराजयोधेसेवीतेः सेव्यमानो ३९ यवनस्यति प्रार्थनासिधिशिनः अनुकूलत्वो देवमनोरथसिधिसूचकस्य

माभूदंशमपीडितेति परिमेषयुरः सौ अनुभावविशेषो नुते जाविशेषात्सोत्तमापरिवृताविव ३८ सेव्यमानो सुखस्य शोः शालनिर्घास
गंधिभिः पुष्परानामुक्तिरास्ते राधतवनराजिभिः ३९ यवनस्यति प्रार्थनासिधिशिनः सौ भिसुरगोदी
हो रस्य शालकवेसो ४० देयंगवीनमादयो वृधा नुपमाता नमधेयानि सृष्टे तौ यनानां मार्गशाखिनो ४१ छु

यवनस्यनुकूलत्वजं तन्मादिगामिमुखत्वात् सुरगोदीहोः सौभिः अस्पृश्यलकादिमावे सनमुसीयशराजो ययोसोतथो
लो शिरसां वे सनशोभिना सुतइति स्यति ४० देयंगवीनमिति ह्यसनंगो दोहो जवे घतं देयंगवीनं ह्यः पूर्वपुस्तनुं देयंगवीनं
तु ह्योगो दोहो जवे घतमित्यमरः देयंगवीनं संज्ञावा मिति निषत्तः तत्सो घृतमादयो यस्थितान् यो यवधमं यो यवधमं यो यवधमं
स्तीत्यादित्यमरः वन्यानां मार्गशाखिनो नमधेयानि सृष्टे तौ ५ ह्यादीत्यादिना पृच्छते किं कर्म कत्वं ४१ छु छु छु छु छु

सद्वृत्तिः प्राययज्ञाः ५ प्रायश्चर्यदुर्लभं यज्ञोपस्य सततं शोक्तः श्रोतवाहनः दुरोपगमनात् श्रोतपुण्यः मदि
प्याः सखद्वृत्तिमहिषी सखः राजाहः सखिभ्यश्च जितिरुचप्रत्ययः सहोयान्तरनिरयेतद्वृत्तिभावः सराजासाय
सायंकाले यमिनः संयमवतः तस्य महर्षे वसिष्ठस्याश्रमे प्रायत प्राय पुषादीत्यादिना ५३ ४२ तमाश्रमं
विशिनसि वनांतदिति वनांतरादन्यस्मादनांतरादुपावृत्तैः प्रत्यागतेः समिधश्च कुशाश्च फलानि च आहृतं

१४

सद्वृत्तिः प्राययज्ञाः प्रायश्चर्यदुर्लभं श्रोतवाहनः सायंसंयमिनस्तस्य महर्षे महिषी सखः ४२ वनांतरादु
पावृत्तैः समिकुशाफलाहरैः प्रमिप्रत्युक्तमात्पूतैः पूषमाणांतपश्चिभिः ५ च च च च च

७

शालमेधामितिसमितकुशाफलाहारास्तैः आजीताचीत्यद्विहरते राजपूवादवप्रत्ययः अद्वैतैर्दर्शना
योग्यैरग्निभिर्वैतानिकैः प्रत्युद्याताः प्रत्युक्ततास्तैस्तपस्विभिः पूषमाणां प्राच्यागच्छतां ग्रीनामग्रयः प्रत्यु
द्यातीति श्रुतेः वामं पितरं प्राधितवासंयुजाः प्रत्याधावेत्येवं दवा एतमग्रयः प्रत्याधावेतिसशलांदास्ती
वाहरनद्वृत्तिपथैव तस्युमेभ्य आहरन्ति तितादगिति विज्ञायते ५ च च च च च च च च च

रा. १

म १

माहिता २

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
नमो भगवते वासुदेवाय

[illegible]

नमो भगवते वासुदेवाय
तस्मै नमः ॥ ३॥

अध्याः २

सर्ग
१

अथेति अथाश्रमश्राप्यनेतरं स राजा वंतां सारथिं धुरं वं हंतिते धुर्याः युग्याः धरोपवृकाविति यत्प्रत्ययः धुर्याः
धुरेयधुरीणाश्च धुरंधरा इत्यमरः धुर्यान् रथाश्चान्विप्रमय विनीत विप्रमानकुर्वित्यादि रूपग्राज्ञापतोपत्ती
रथादेव रोपपदवतारितवान् स्वयं चावतार ५५ तस्मादिति सभायां साधवः सभायाः सभायां यदिति प्रत्ययः
गुप्तमंडिपाः अत्यंतनियमिते मंडिपाः मुनयः सभायां पण्डितारत्नकायनयः शास्त्रमेव चतुः तत्त्वावबोधकं प्रमा
णां यस्य तस्मै नमः चतुर्थे अतएवार्हते प्रशस्तो य एज्यायेत्यर्थः अर्हः प्रशस्तो यामिति शब्दप्रत्ययः तस्मै नमः

अथेयं तारं मंडिपधुर्यान्विप्रमयेति सः तामिवारोपयंत्यस्मीरथादेव ततार ५५ तस्मै सभायाः सभायां य
गोपुगुप्ततमंडिपाः अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नमः चतुर्थे ५६ विधेः सायंतनस्यां ते सददर्शतपोनिधिः

हंतां युजां चक्रुः एजानमस्यापरितिः सपर्याचारणाः समादृत्यमरः ५६ विधेरिति सायंतनससायंभवस्य
सायं चिरमिदमादिनापुप्रत्ययः विधेर्जपहोमाद्यनुष्ठानस्यांते वसाने अर्हं धत्वा अन्वासितं पश्चादुपवे
शने यो नोसितं कर्मलोकः उपसर्गवशात् सकर्मकत्वे अन्वासेतमित्यादिवदुपपद्यते तपोनिधिर्वा
संस्वार्हदेव्या अथाग्रापी साहचर्यमुक्तं प्रियेत्प्रमरः अन्वासितं हविर्भुजमिव ददर्श ७ ७ ७

यास्वाहा

तम
११

संकातेति संकाते दृढमूलसेचनावसानि मुनिकन्याभिः सेत्कीभिः आलवालेषु जलावायधेयेषु पदंचुत
 स्थापितं स्यादलवालमवायधेयमरः विद्वेगाणां पक्षिणां विश्वासाय विश्वं भाय समो विश्वासविश्वं भावित्यम
 रः तत्र ह्यणो संकक्षणे क्रुमिताः बालवृत्तकाः पस्मिन्नतं अत्यार्थकः प्रत्ययः ५१ प्रातपेति प्रातपस्यात्यये
 अथ गमिषति संक्षिप्ताराशीकृताः नीचाराः नृणां धान्यानि यासुता सुनीचारा इत्या धान्यानीत्यमरः निषादिभि
 रूयविषैर्मगेर्वर्तितः निषादिरोमंथश्चर्वितचर्वणं यस्मिन्नाजमेतं ५२ प्राक्कीर्णमिति नीचाराणां भागं वा

सेकांते मुनिकन्याभिस्तत्सत्त्वोक्तिननुक्तं विष्वासाय विदंगानां मानवालां वृषाधिनां ५१ आना
 त्यपसंक्षिप्तनीवारसुनिवादिभिः मगैर्वर्तितंगे मंघ्रमुदजांगताभूमिषु ५२ प्राकीर्णमविपत्तीमुद
 चारोधिभिः प्रपत्यैरिव नीवारभागधेयैर्विनेमगे ५३ अभ्युत्थापिपिमुनैरतिथीनां प्रमोक्षुवाज
 पुनानं यवनोद्धूतैर्धमैराहुतिगंधिभिः ५४ भागधेयैः प्रजः रूपनामभागेभ्यो धपदुतिप्रत्ययो वक्तव्यद्रा

स्वामिधेयेधेयप्रत्ययः तस्याचितैः अतएवउत्पन्नानां धर्माणां लानां दारोधिभिः दारोधिभिः मगैः रुधियलीः
नामयत्तेरिवाकीर्णव्याप्तं ५३ अस्मिन्नेति अस्मिन्नेति अस्मिन्नेति अस्मिन्नेति अस्मिन्नेति अस्मिन्नेति अस्मिन्नेति अस्मिन्नेति
जुहोतीतिवचनात्तत्तेषां अग्नीनां पिबुनेः सचकैः वाचनोद्धतैः आहुतिगंधैः अस्मिन्नेति अस्मिन्नेति अस्मिन्नेति अस्मिन्नेति अस्मिन्नेति अस्मिन्नेति अस्मिन्नेति अस्मिन्नेति

॥ ५४ कुन्तके ॥

三

धु
१२

राज्ञोमहानुभावद्राहणोचितः कुशलप्रश्नवकतद्व्यनुसंधेयं परः अथेति अथप्रश्नानंतरं विजितारिपुरः विजितरात्रु
नगरः वदतां वक्राणां वरः पतञ्जनिर्धारणमिति वही अर्थपतिः राजा अथर्वणो अथर्ववेदस्य निधेः तस्य मुनेः पुरोऽग्नेः अ
र्था अर्थादभयेतां धर्मपथार्थन्यायादनयेत इति पत्रत्ययः वाचमाददेवकुमुपक्रांतवानित्यर्थः अथर्वनिधेरित्यनेन
पुरोऽस्तत्कृत्याभिज्ञत्वात्प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं मुनेरस्तीति सूच्यते यथा ह्यहं मंदकः अयं च दंडनीत्यां च कुशलः स्या
सुरोहितः अथर्वविहितं कुर्यान्नित्यं शांतिकपोष्टिकं ६ उपपन्नमिति ह्युरोससत्त्वंगेषु स्वाप्पमात्मादिषु स्वाप्पमात्यसु

अथर्वविहितं कुर्यान्नित्यं शांतिकपोष्टिकं ६ उपपन्नमिति ह्युरोससत्त्वंगेषु स्वाप्पमात्मादिषु स्वाप्पमात्यसु

४२

अथार्थर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः अथार्थमर्थपतिर्वाचमाददेवदतां वरः ६ उपपन्नं ननु शिवं स
सत्त्वंगेषु यस्य मे देवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वं मापदां ६१ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ

हत्कोशराष्ट्रदुर्गवल्लानि च सप्तगानीत्यमरः शिवं कुशलं उपपन्नं ननु पुत्रमेव ननुरवधारणो अथावधारणानुस
नुनयामंत्रणेन नुद्व्यमरः कथमित्यत्राह यस्य मे देवीनां देवेभ्य आगतानां दुर्गितादीनां मानुषीणां मनुष्येभ्य आगतानां च
रभ्यादीनां उभयत्रापितत आगत इत्यण् टिङ्गाणित्यादिना डीप् आभट्टं सनातां त्वं प्रतिहर्ता वारयित्वा ॥ ६१ ॥ अत्राह मंद
कः कुतश्चानेजलं व्याधिर्गमिदं मरणं तथा इति पंचविधं देवं मानुषं यः स नंतरः आयुः कवेभ्यश्चौरैभ्यः योभ्यो राजवत्प्रभात

समित्युष्णकुशागमसुमृदनाकृतपाणिकः जयंहेमचक्रुर्गोमात्रिबाद्योदिनोभेवदिति अनुष्ठानसमये अभिवादन
 तिषेधादिधेरंतेददर्शित्युक्तं आन्वासितं चात्रपतिव्रताधमेत्येनोक्तः ननु कर्मो गत्वेन विधेरंत इति कर्तृणाः समाप्त्यभि
 धानात् ५७ तयोरिति मागधीमागधराजसुजीराजीसुदक्षिरागाराजाचतयोरसंधीविशिष्टयोः पादोऽप्यदहनुः पांशु २३
 दहणं अभिवादनं गुरुपतिगुरुश्रवतीरौ साचसचतौ सुदक्षिरादि लीप्येकर्मभूतोऽपीत्या दह्येणाप्रतिनतं दहनुः आ

क४

आन्वासीर्वा मरुं चत्या स्वाहयेव रुविर्भुजं ५७ तयोर्जगदहनुः पादान्गुजाराजीचमाधीः तौ गुरुगुरुय लीचपीत्या
 प्रतिनतं दहनुः ५८ तं मातिष्यक्रियाशोतरं यक्षोभपरिश्रमं पत्रधं कुशलं राज्ञे राज्यामिमुनिमुनिः ५९ ६० ६१

शिर्षादादिभिः संभावयां चक्रतुरित्यर्थः ५८ तमिति मुनिरिति थ्यर्थमातिष्या अतिषेर्जइति ज्ञप्रत्ययः आतिष्यस्य क्रियात्
 पाशो तोरणोभेरायः परिश्रमः सयस्यते तथोक्तं तज्यमेवाश्रमस्तत्र मुनिं मुनिं तुल्यमित्यर्थः तं हि लीपं राज्ञे कुश
 एव ते हि कर्मकत्वमुक्तमिति यद्यपि राज्ञश्चतुःपुरोहितादिषु पगततद्वैलोक्य कर्मवचनः तद्योत्रसतोऽवचनः उपपन्नं तदुपि
 वंससंस्मरेष्वित्युत्तरविरोधात् तथाममुं स्वाम्यमात्ममुहूर्तोऽश्वपुर्गवलाभिचेति समेतानि समस्तानि लोकेस्मिन्नराज्य
 मुच्यते इति तत्र ब्राह्मणं कुशलं हृद्यं तत्र वेधुमन्नामयं वैश्यं हेमं समागम्य शूद्रसारेण्यमेव चेति मनुवचने स यपितस्य

२३

५३

सर्ग
९

पुरुषाण्युषजीविन्योनिरातंकानिरीतयः पञ्चदीपाः प्रजास्तत्र हेतुस्त्वङ्मनव
र्चसं ६४ त्वयैवंचित्यमानस्यगुरुणा ब्रह्मयोनिना सातुवंधाः कथंनस्युः सं
पदोमेनिरापदः ६५ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ

वर्चसं ब्रह्मरूपिभां वर्चस इत्युच्यते अतिवृष्टिरनावृष्टिः मृत्सुकाः शालभाः शुकाः अत्यासन्नाश्च राजानः
षडेताईतयस्यता इति कामंदकः ६४ त्वयेति ब्रह्माद्येनः काराण्यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेणागुरुणा त्वमेवं कृतप्रकोणा
चिंत्यमानस्यानुध्यायमानस्यातएव निरापदोऽयमनर्हिनस्य मे संपदः सानुवंधाः सांस्पृताः अविच्छिन्ना इति पावतकथं मनुः
३ रेवेत्यर्थः ६५

राम
१३.

तत्र मानुषप्रतीकारमाह तवेति मंत्रानुक्तवानुमंत्रकत सुकर्मपापमंत्रपुण्यपुरुषनृपति किं पुरात्यरोक्ष एव
 प्रशमितारिभिः मंत्रकृतो मंत्राणां ह्युः प्रयोक्तुर्वा तवमंत्रैः कर्तृभिः दृष्टं प्रत्यक्षं यत्नं तेनात्र भिदतीति दृष्टं
 स्वभिदो मे शराः प्रत्यादिशं तद्वदवमंत्रसमर्थाः किमेभिः पिष्टयेव कैरिति निराक्रियं तद्वेत्सु मेक्षा प्रत्यादि
 शानिराकृतिरित्यमरः स्वमंत्रसामर्थ्यादिवनः योरुष्मां फलंतीति भावः ६२ संप्रति देविकमंत्रप्रतीकारमाह

तवमंत्रकृतो मंत्रैर्दरांशं ग्रामितारिभिः प्रत्यादिशं तद्वदवमंत्रसमर्थं दृष्टं लक्षा
 भिदः शराः ६२ हविरावर्जितं सौतस्त्वया विधिर्वदग्निषु दृष्टिर्भव
 तिसस्यानां भवग्रहविशेषिणां ६३ षु षु षु षु षु षु षु षु

हविरिति हेतोतः त्वया विधिर्वदग्निषु आवर्जितं प्रक्षिप्तं हविराज्यादिकं कर्तुं अवग्रहो वर्षप्रतिबंधः
 अवग्रहो वर्षप्रतिबंध इत्यनुप्रत्ययः तेन विशोभिणां विभुष्येतां सस्यानां दृष्टिर्भवति दृष्टिरूपेण सस्यासु
 यजीवयतीति भावः अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यनुपतिहते आदित्याज्यायते दृष्टिर्दृष्टेरन्ततः प्रजाप्ति
 ६३

धुव.
टी.
म.
१४

सोहमिति इज्यायागः प्रजयते भवेकवितिकम् इज्यायाविशुद्धात्माविधेयतः प्रजालोपेन संतत्यभावेन निमीलितः
कृतमीलनः सोहं लोकयते इति लोकः मलोकयते इत्यलोकः लोकमासौ अलोकश्च लोकालोकश्च कृतवान् अच
ल इव लोकालोकश्च बाल इत्यमरः प्रकाशत इति प्रकाशश्च देवस्याविमोचनात् न प्रकाशत इत्यप्रकाशश्च
तस्याविमोचनात् पन्नघञ् अस्मीति शेषः लोकालोकोपेतः स र्धसंघर्षाद्वा हेतुद्वयात् प्रकाशश्च अप्र
काशश्च इति मंतव्यं ६२ नूनं तपोदानादिसंपन्नस्य किमप्येत्येत्यत आह लोकान्तरेति समुद्रवत्यस्मादितिसमुद्रवः

सोहं मिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवोचनः ६२ लोकान्तरे
सुखं पुण्यं तपोदानसमुद्रव संततिः शुधवं सादिपरत्रेहं च शर्मणो १ तपोहीनं विधातं लोकं चंपश्य न

इयसे सिक्तं स्वयमिव लोहाद्यं माग्नमपादयं १

कारणं तपोदाने समुद्रवो यस्य तत्तपोदानसमुद्रवयसु

एतत्तल्लोकान्तरे परलोके सुखं सुखं कारणं शुधवं शोभना शुधवं शय संततिः प्रवात्र परलोके इह लोके शर्मणो सुखा
यशर्मणो तसुखानि चेत्यमरः भवतीति शेषः १ तपोति हे विधातः सः तपोहीनः अनपत्यमांसीहो त्रिमास्यमेव सि
क्तं जलमेकमेव धितं वधं अफलं वधो फलोऽवकेशी चेत्यमरः आग्नमेव दहकं दहपोतकमिव पश्य न कथं न
यसे परितप्यसे विधातरित्यनेन समर्थोपपेक्षसे इति गम्यते ११ छ छ छ छ छ छ छ राम छ

राम
१४

मंत्रत्यागमनप्रयोजनमाह किंत्विति किंतुतवैतस्यावध्यांस्तुवायावधर्जायास्तुवाचेत्यमरः अदृष्टासदृशीञ्च
नुरुपाप्रजायेनतमां सदीपारत्नानिसुयतेइतिसुरपि सत्सद्विषेसादनाकिपुमादिनीनावति नशीणाति अवतिधत्तोः
रत्नगतिप्रीत्यापर्थेबुधपदेशादवशीणने रत्नमरपीत्यनेनसर्वरत्नभ्यः पुनरुत्तमेवप्राप्य इतिसूचितं तदेवप्रतिपा
दयेति ६६ मत्परमिति मन्त्रः परमममदमंतरं अन्त्यादादिनायेचमी दुर्लभं दुर्लभं मत्त्वामया आवर्जितं दत्तं यं
पः पूर्वैः पितृभिः स्वनिष्ठासैः दुःख जैः कवोसं दुर्लभं संयथातथा उपभुजते कवोसमिति कुशाब्दस्य कवादेशः को

किंतुवध्यांतवैतस्यामरसुसदृशाप्रजे नमामवतिसदीपारत्नसूरपिनेदिनी ६६ मत्परं दुर्लभं मत्त्वान्न
मावर्जितं मया पयः पूर्वैः स्वनिष्ठासकवोसमुपभुजते ६७ नूनमेतः परं वैश्याः पिंडविच्छेदवर्जिनः न
कामभुजः आधेस्वधासंग्रहतरा ६८ संकवोसंमदोसंकदुस्संनिषतदतीत्यमरः ६९ नूनमिति मतप
रंमदनंतरं पंचम्यास्तसिल्व पिंडविच्छेदवर्जिनः पिंडदानविच्छेदमन्त्रेहमोणाः वंशोभवाः वंश्यापितरः स्वधः।
त्यव्ययं पितृभ्यो नैवर्तते तस्याः संग्रहतराः आसक्ताः संतः आधायितकनीति पितृदानं निवापः स्याच्चाधेत
कर्मशास्त्रतइत्यमरः प्रकामभुजः पयःशोभो जितो न भवति कामं प्रकामं पर्याप्तमित्यमरः निर्धनात्प्राप्यनकिं
यदपिसंगृह्णीतीतिभावः ६८ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ राम राम

कसंति प्राक. शंगंगायाः ज्योतिषा इत्यादिगजे नदति सति

सर्ग

नलिमंशोत्तम

रयामासु

गुप्तम १५

पुराणे पुराणशक्तिमिंद्रोपस्थापनसेव्योर्वीप्रतिभुवंदुद्विषयस्यतोगमिष्यतसवयधिकस्वरुहामामाप्रितासुरभिः कामधेनुरा
सीवतत्रस्थितेत्यर्थः ७६ ततः किमित्यत आह धर्मलोपेति धर्मलोपमयाद्राहीरुतुस्मात्तचसंस्मरन् ऋतुः पुष्पं रज इति याव
त् ऋतुः क्रीकृ सुमेयिचैत्यमरः ऋतुनामिभिनेनस्मात्ताराज्ञीसुदक्षिणाधर्मस्य ऋतुत्वाभिगमनं ज्ञायास्यतोपात्त भूरा
प्रयंतस्मात्संस्मरन् ध्यायन् मदनं देवतेविप्रपुतं मधुचतुष्टयं प्रदक्षिणां निर्वृती विज्ञातां श्रवणस्येतीति शिखरात् न
दक्षिणां क्रियाहोयंप्रदक्षिणां करणायोपपाद्यतस्याधेनोसाधुप्रदक्षिणां क्रियादिसत्कारं नाचरः नाचरितवानासि

पुराणशक्तिमुपस्थापयंतवैर्वीप्रतिपासतः आसीत्कल्पतरुहामामाप्रिताः सुरभिः यथि ७६ इमां देवीं रतुस्मात्तां सत्तां
सत्तरः नदक्षिणां क्रियातीतः तत्पुः कोपमजीजनत ७७ त्वः धर्मलोपमयाद्राहीमिंतं त्वेवत्यतलरः प्रदक्षिणां क्रिया
तस्यां त्वेसाधुनाचरः ७८ अथ ज्ञासिमां यस्यादतलेन भविष्यति मत्प्रसूतिमनागधप्रजेति त्वां शशापसा ७९ सशापोन
त्वया राजने च सारथिना क्रतुः नदत्याकाशगंगायाः ज्योतस्युदमदिगजे ८०

नेमनः ऋतुकात्ताभिगां स्यात्सदारनिस्तः सदेति मनुवचना करणो दोषमाह पराशरः ऋतुकात्तातुपोभायीत्वस्थः सन्तोपाक
तिवोत्तमो प्रायश्चेन विधत्ततात्र संशय इति ७८ अथ ज्ञानासीति यस्यात्कारणान्मां अथ ज्ञानासितिरस्वरोधिअनः कारणान्म
वसूतिममसंततिअनागधप्रसेवित्वातेन वप्रजानमविष्यतीति सासुरभिस्त्वां शशापसा ७९ कथं तस्माभिर्न क्रत
मित्यत आह सशाम इति हेराजन्मश्रापः त्वयानक्रतः सारथिना न चक्र अथ वणो हेतुमाह क्रीडा र्थमागताः उद्यमनः रा

14

मी

तः तत्तातामिमांस्मरन् ७८२

पुराणशक्तिमुपस्थापयंतवैर्वीप्रतिपासतः आसीत्कल्पतरुहामामाप्रिताः सुरभिः यथि ७६ इमां देवीं रतुस्मात्तां सत्तां
सत्तरः नदक्षिणां क्रियातीतः तत्पुः कोपमजीजनत ७७ त्वः धर्मलोपमयाद्राहीमिंतं त्वेवत्यतलरः प्रदक्षिणां क्रिया
तस्यां त्वेसाधुनाचरः ७८ अथ ज्ञासिमां यस्यादतलेन भविष्यति मत्प्रसूतिमनागधप्रजेति त्वां शशापसा ७९ सशापोन
त्वया राजने च सारथिना क्रतुः नदत्याकाशगंगायाः ज्योतस्युदमदिगजे ८०

分

असह्यमिति हे भगवन् मे मम अंत्यं ज्ञातं पैत्र कं रणं अनिर्वाणस्य मज्जनरहितस्य निर्वाणनिर्बृतौ मोक्षे विनाशे गज
बंधने इति यादवः दंतिनो गजस्य अरु मर्म तु दतीत्यरु तु वं मर्मस्य क ज्ञेयं क्षिया मिर्म मरुः अरु तु दस्तु मर्मस्य गत्य
मरुः विध्वंसो सुदृष्टिः खगुप्त्ययः अरु द्विषेदित्यादिनाम भागमः आलानं गजवधनस्तुमिव असह्यो साहम
राक्या पीडुः खयस्मिन्नुत्तर अवेति ५ः स रं ५ः खजनकं विधीत्यर्थः निर्वाणोत्थानत्र यनो निःश्रिणि गजकर्मणी
तिया लकायेतु रं रं देवस्य योगेन रूषीणां पाठकर्मणा संतत्यापितलोकां नाशो धयित्वा परिब्रजेत् १२ तस्मा

ਸੰਤੋਖੁ ਏ ਏ ਨਾਨਕ

असत्तपीडंमगर्वंनरांमंत्यमवेदिमे अतंतुदमिवाज्ञानंतववदस्यदंतिनः १२ तस्मान्मुच्येयथातातसंवि
धातंतथादिमि इत्वाकृष्णंदुरापेधैतदधीनादिसिधयः १३ इतिविज्ञापितोराज्ञाध्यानस्तिमितलोचनः
सुतामात्रमपिस्तस्योसुसमीनोपद्याहृदः १४ सोपश्यत्यणिधनेनसंततःसंभकाराणं भावितालाभुवोभर्तुप्री
तिंनप्रत्यवोधयत् १५ इति हेताततस्मात्तेनकादृतायथाशुभेमुक्तोभवामि कर्मणिलुद् तथासंविधातंअमम

यस्मात्कारणान् इहोक्तुं कृणां इहोक्ताकोरपत्यामोयसां प्रजन्तान् इहोक्तालोक तेषांपुरापेदुःप्रोपैथैसिधयस्त्वदेधीनास्व
दायजाः इहोक्तामिति। त्रयोषटीनलोकेत्यादिप्रयोगीनिबोधिते ७३ इतिइति इतिराज्ञाविज्ञापितः अर्थप्रधानेन सिद्धि
तलेचनोनिबध्नो तस्य सहायमात्रमुपमीनोद्भूतयत्ने ७४ सति समुक्तिः प्रतीधानेन त्वेते कारणाभाविताभावः भर्तृत्वे
त्यसंतिसंभकारणासंताप्रतिबंधकारणांअपर्यय अर्थानेतमितेन नयेप्रत्ययोध्ययत् स्वदेष्टापितवान् इत्यर्थः एनमिति गतिबुद्ध

इत्यादिभाष्ये

कै. के. १

आलो कदाचिदुदीरका सुगो
मलः ३ प्रेक्षणी

धु. १२

बावदलिनेसुतेता ॥१॥

लतेति लतानां वृत्तीनां प्रतानैः कुटिलानां भिन्नप्रधिताः ये के शाः तैस्तपलक्षितः इयं भूतलक्षणे सती या सराजा अधि-
ज्यं आरोपितमौवीकं धनुषस्य सोऽधि धनुषश्रेयनं जदेशः मुनिरो मधेनी रक्षापदेशात् रक्षायार्जितं वन्यान्
सर्वने भवान् प्रहसत्वात् इह जतन् इत्याहुः यत्नमात्रेण स्वमलीतुजनुस्वियमरः विने ध्यनशिक्षाधिष्यन्निवेदाविवनं विचचार वने
चवनवहो चदवोदावहृष्यत इति यादवः यने च चास्ति यथः देशकालाधगतयाः कर्मसंज्ञास्य कर्मणामिति दावस्य कर्मत्वे च

उदीरयामासु

लताप्रतानोऽधितैः संकेशैराधिमुधन्वा विचचारदावं रक्षापदेशात् कुरु रो मधेनोर्वन्यान्विने
व्यनिवदुष्टसत्त्वान् ८ विसृष्ट्याप्ये चरस्य तस्य पाश्वर्षिदुमाः पाशभतासमस्य उदीरयामासु
रिवोत्तदात्तामालोकशब्दवयसां वि
रावैः ६॥

25

विस्तृष्टमहो जे

विसृष्टेत्यादिषट्पिः प्रोक्तैस्तस्य महा महिसार्पदुमादयो पिराजो यचारं च कुरित्याहः विसृष्टेति विसृष्टाः पाश्वर्षानुचराः पा-
श्ववर्तिनो जनाः येन तस्य रायाशक्तानां न समस्य तुल्यस्य अनुभावोऽस्ति पृथितः तस्य रात्रः पाश्वर्षयोर्दुमा उन्मदा-
हः कानां वयसां वगानां खगबाल्यानां वयस्यमरः विरावेरालापेरा लोकशब्दश्रालोकस्य शब्दयानं कं श्रालोको

सिद्धि ७

अस्मादवद्विरिति सप्ताहमंडलेष्वरः पेनेष्टाजमूयेनमंडलस्यप्रश्नः शास्त्रियज्ञानमात्रः तस्यैव

कमित्यमरः साराज्ञास्मादवद्विः रसवद्विः स्वादयुक्तैरित्यर्थः तृणानां कवलैः ग्रासैः कंडुयनैः खर्जूरैः दंशानैः
वनमलिकाणां निवारणाय दंशस्तवनमलिकैरित्यमरः अत्राहतेः अत्राहतेः विरगतेः स्वच्छदगमने अत्राहतेः
धन्याः समाधनतयः रः शुभ्रयासतोभूत सदेवपरप्रधानपुष्टितितयः तस्यसितासतावित्यमरः ५ स्थितइति
भूपतिस्तोगां स्थितासतीस्थितः सन् स्थितिरूपीवस्थानं प्रयत्नां प्रप्रस्थितां उच्यतेः प्रस्थितः निधेयुषीनिधयः उच्यते

आस्वादवद्विः कवलैस्तृणानां कंडुयनैर्दंशानिवारणाय
अत्राहतेः विरगतेः सतस्याः समादेसमाधनतयरोभूत ५
स्थितः स्थितां उच्यतेः प्रयत्नां निधेयुषीमायनबंधधीरः
जलाभिलाषी जलमाददातां यिवती जलामिलाषी
संयुक्तचिह्नमपिराजलसीतेजोविशेषानुमितं दधानः अ
सीदेन विरुद्धेन रात्रिर्निरावृष्टं प्रदिग्मः ७

२७१

सामित्यर्थः भाषायां सदुसम्भवइति कस्यप्रत्ययः ३

मित्येति ५ आसनबंधेऽप्यवेशने धीरस्थितं उच्यतेः सवित्यर्थः जलमाददातां यिवती जलामिलाषी सन् यिवनित्यर्थः ५ स्थित
येवाज्ञाचदनुसृतवान् ६ सति न्यस्तामिषीदंशानि चिह्नमिह उच्यते मरादीनि यस्यास्तं नवाभूतो अपितेजोविशेष एव भावातिशयेन

सर्वथा राजा वाप्यमवेदंशैः निवारणाय यथा न्यस्तामिषीदंशानि चिह्नमिह उच्यते मरादीनि यस्यास्तं नवाभूतो अपितेजोविशेष एव भावातिशयेन

टी.
२१

पृक्तइति गिरिबुनिर्जराणां प्रवाहनिर्जराण्यमरः तुषारैः सीकरैः तुषारैः सीकरैः तुषारैरिदमसीकविति
शाश्वतः पृक्तः संपृक्तः अनेकहानां वृक्षाणामाकंपितानि दुष्पत्तयानि युष्माकां तेषां योगधः सोऽस्यासीति तद्योक्तः
एवंशीतोमंदः सुरभिः पवनोवायुः अनांतपत्रं वृक्षार्थपरिहृतं च अतएवातपेक्षां संचाराण्य पृतं शुभं तेन येषि
षेवे अचरत् तत्त्वात्सराजगत्यावनस्यापि सव्यं आसीदिति भावः १३ शशामेति गोक्षरितस्मिन् नृणां निवनं गारुमाने
प्रविशतिसति वृष्ट्या विनापि दवाग्निवनान्निः दवदावौवनो न लेवने इति हेमः शशामप्यलानां युष्माकां च वृद्धिः विशिष्यत

७६

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्जराणां मनोकराकंपितयुष्माकां धी तमांतपत्तांतमनांतपत्रमाचारं तं पवनः सिधेवे १३ शशाम
वृष्ट्या विना दवाग्निरासीदिति तेषां फलपुष्पवृद्धिः ऊनेन सत्वे सधिको ववाधे तस्मिन् नृणां गोपतिगारुमाने १४ संचारय
तानि दिगंतराणि कृत्वा दिनांते निलयाय गंतुं प्रचक्रमे पल्लवरागतामा प्रभापतं गेसं मुने श्रधेनुः १५ इति विशेषकप्रतिश्रुति

ता आसीत् कर्मार्थे घञप्रत्ययः सत्वेषु जंतुषु मध्ये यतश्चानिर्धारणमिति सप्तमी अधिकः प्रबलः ऊनेऽर्चनरुणादिकं न ववाधं
१४ संचारितेति पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः रागोऽनुरक्तो मात्सर्ये लेशादौ लोहितो दिधितिशाश्वतः स इव ताम्रा पल्लवरागा
त्तमा पतंगस्य सूर्यस्य प्रभाकानिः पारदेशलभेशालोपतंगः पक्षिसूर्यमार्गितिशश्वतः मुनेऽधेनुश्च दिगंतराणि दिशावकाशात् ॥
अतरमवकाशावधीत्यमरः संचारेण पृतानि शुभानि कृत्वा दिनांते रागं काले निलयाय अतमयाय धेनुपदे अलयाय च गंतुं प्रच
क्रमे ॥ १५ ॥ रामा ॥

राम

॥ राम ॥ राम ॥

राम

मरुदिति मरुत्समुक्तावायुनाप्रेरितावालनता आरातसमीपेवर्तमानं आरादुसमीपयोरित्यमरः मरुतः वायोः सखा
 इति मरुत्सखोऽग्निः सखश्चाभातीति मरुत्सखाभा आतमोयसर्गइविकर्तव्यः अर्च्यपूज्यतंदिलीपप्रसूनैः पुष्पैः पो
 रकन्याः पौराश्रिताः कन्याश्चाचार्यैर्लाजैरिवावाकिरन् तस्योपरिविद्धिप्रवन्त्यइत्यर्थः सखा हि सखायमागतमुपचरती
 तिभावः १ धनुर्मृतइति धनुर्मृतोयस्यराज एतेनभयसमावनादर्शिता तेषापि विंशं नोभिभीकैरंतः करणैः कर्तभिः दयया
 हपारसेन आर्द्राभावोऽग्निप्रायोयस्यततर्पाईभावतदाख्यातं दयाईभावमेतदित्याख्यातमित्यर्थः भावः सन्ताखभावामिप्रा

मरुत्समुक्ताश्च मरुत्सखामंतमर्च्यमागदभिवर्तमानं अवाकिरन् बाललताप्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः १ धनुर्मृत
 तोयस्य दयाईभावमाख्यातमेतः करणैर्विंशं कैः विलोकयंत्यो वयुरापुरदण्डाप्रकामवित्सारफलहरिण्य ११ मकीचकैर्मो
 रुतपूर्णरंभैः कुजद्विरापादितवंशकृत्यं शुक्रावकुजेषु यशः स्वमुत्तरीयमानं वनदेवताभिः १२ यवेशालजन्मसित्यमरः त
 षाविधंवपुर्विलोकयंत्यो हरिण्योऽहं प्रकामवित्सारस्य अत्यंतविज्ञानतायाः कलमायुः विमलेकलुधीभवच्च तः कथयत्येवहि
 तैयणां रियेति न्यायेन सानः करणावृत्तिप्राप्तायादेव विलसुंदरश्रुत्यर्थः ११ सखी मरुतपूर्णरंभैः अतएव कुजद्विः स्ववद्विः की
 चकैर्वेणुविशेषैः वेणवर्कैस्तिष्ठये स्तनेत्यनिलोच्यताइत्यमरः वंशः सुषिरवापविशेषः वंशादिकंतुषुषिरमित्यमरः उज्जाया
 दितंसंयादितं वंशस्य कृत्यं कार्येयस्मिन् कर्मणि तत्रया कुजेषु लताग्रहेषु नि कुजकुत्रोवाली विलतादिपिहितोदरेइत्य
 मरः वनदेवताभिरुत्तरीयमानं उज्जगीयमानं स्वयंशः शुक्रावकुजेवान् १२ राम राम राम राम राम राम ॥

चका ३

विरक्तसर्वकलंगद्वेजनादनेतेपुत्रतेइत्यर्थः २२

वसिष्ठेति वसिष्ठेनो नुपायिनमनुचरं वनां तादावर्तमानं प्रत्यागतं तद्विलोपं वनिता सुदक्षिणानि मेघा जलसामं दामयय
क्षिपेत्स्याः सा अग्निमेवा सतीत्यर्थः लोचनभ्यां कर्णयोश्च उभयवासो भोजननिवृत्तिः तद्व्यामिबु वसतेः कर्तारः यपो यथो यामितो
अतिरूपया जलमधिकं पिब्यासति तद्वदतिरूपयाधिकं व्यलोकयदित्यर्थः १९ सुरकुतेति वर्त्मनि यो धिवेन पृथिव्या ई
श्वराणां तस्य श्वर इत्यत्र प्रत्ययः पुरस्कृता अग्रतः कृता धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी धर्मार्थपत्नीत्यर्थः अश्वघासादिव तादर्थ्यम
हीसमासः पार्थिवस्य धर्मपत्न्या प्रत्युक्तता साधेनुस्तदंतरितयोर्द्वयसामं धादिनक्षत्रयोर्दिनराज्योः मध्यगता संध्या इव राज २०

रा वसिष्ठेनो नुपायिनं तमावर्तमानं वनिता वनां तात यपो निमेघालस्य पक्ष्मयुक्तेरुयो विता भ्रातृमिव लोचनभ्यां १९ पुरस्कृ
ता वर्त्मनि यो धिवेन प्रत्युक्तता पार्थिव धर्मपत्न्या तद्वदंतरसां विराजधेनुं दिनक्षया मध्यगते वसंध्या २० प्रदक्षिणी कृत्य
यस्विनी तां सुदक्षिणा साक्षतया अहंसा प्रणाम्य चानुविशालमस्याः अंगतरां धारमिवार्थसिद्धेः २१ वसो सुकापि क्षामिता
स यथा प्रयोगहीनं नंदतुः स्त्री भर्तृयापयमेषु हतविधमना प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि २२

सर्ववर्तत इति साक्षतया त्रोरुहो यस्याः सा सुदक्षिणा ययस्विनी प्रशस्ततीरांतां धेनुं प्रदक्षिणी कृत्य प्रणाम्य च अस्याः धेनूः विशालं
गातरं अंगमध्यं अर्थसिद्धेः कार्यसिद्धेः धारमिव प्रवेशमार्गमिव आनर्जं अर्चयामास अर्चयते भोवादि कृत्वा स्तिट २१ वसो सुकापि
साधेनुर्वसो सुकापि वल्लोत्सुका उत्कृष्टतापि क्षामिता निश्चला सती स यथा प्रणाम्य चानुविशालमस्याः अंगतरां धारमिवार्थसिद्धेः
रूपहेतुमाह मत्तेति पूज्येनुरागो भक्तिस्तथा उपयनेन पुण्येन विषये तद्विधानां तस्याः धेनोर्विधेव विधा प्रकारो येषां तेषां प्रस्तामिष्ये

विरक्तसर्वकलंगद्वेजनादनेतेपुत्रतेइत्यर्थः २२

तामिति मध्यमलोकपालः मूलोपाकेनः देवतापित्रतिथिनां क्रियाः यागप्राधनानि ता एवार्थः प्रयोजनं यस्यास्तोताः
 धेनुं प्रन्वकं अनुपदेयौ सतां मतेन सन्निर्माणं न गतिवधीत्यादिना वर्तमानेकः कृत्ये च वर्तमानं इति षष्ठी तेन राज्ञा उपपत्ता
 युक्ता साधेनु सतां मतेन विधिनाः नुष्ठानेन उपपत्ता युक्ता साक्षात्प्रत्यक्षा अध्यात्मिकव्यवधि विवधौ च १६ स इति सा
 ज्ञा यत्त्वलोभ्यः अत्यजलाशयभ्युत्थी तानि निर्गता निवराहाराणां पृथानिकलानि येषु तानि वर्हाणि सति एषा मिति वर्हिणाः
 मयूराः मयूरावर्हिणो वर्हिण्यमरः फलवर्हाभ्यामिन्वक्तव्यः आवासने हाराणामुत्तुखावर्हिणो येषु तानि श्यामानानि

यमा

५१

ग. वि.
 न. ५
 ग. ५
 म. ५
 ल. ५
 ५. १८

तां देवतापित्रतिथि क्रिया र्थमन्वययौ मध्यमलोकपालः वर्मौ च सातेन सतां मतेन अधेवसाक्षाद्विधिना उपपत्ता १६।
 संपल्वलोत्तीर्णविराहयथान्यावासवृत्तौ त्ववर्हिणानि ययो मृगाध्यामितशाडुलानि श्यामापमानानि वनानि उपपत्ता १७
 आपीनभारो हनं प्रपत्ता रुष्टिगुरुत्वाद्येषु नरैः उभावले च कतुरचित्ताभ्यां तपो वनावृत्तिपथंगताभ्यां १८
 मलिम्राश्यामानि भवंति श्यामा यमानानि लोहितादिद्राचभ्यः क्वचित्ति क्वचप्रत्ययः वाक्यपुट्यात्मनेपदेशान् च गौरध्यासिताः अ
 धिष्टिताः शाडुला येषु तानि शादाः श्यामिण्येषु देशेषु संतीति शाडुलाः शाडुलः शादेरुत्ति इत्यमरः शादः कर्दमशब्दयोरिति विश्वः
 नडशादावृत्तजित्तिरुलचप्रत्ययः वनानि पश्यन् ययो १९ आपीनति गृष्टिः सकृत्प्रसृतागोः गृष्टिः सकृत्प्रसृतागोरिति हलायुधः
 नरैश्च उभौ यथाक्रमं आपीनमध्यः ऊधलुत्तीवमापीनमित्यमरः आपीनभारो हनं प्रपत्ता त्रापासातवपुषो गुरुत्वादाधिक्याच्च
 चित्ताभ्यां चारुभ्यां गताभ्यां गताभ्यां तपो वनादवृत्तेः पंथानेन तपो वनादवृत्तिपथं इत्युत्तरित्यादिना प्रकारप्रत्ययः समासातः अनेचक

वराहवर्हिणादिश्या
 २०
 मध्यमवता

अथैवमिति अन्येषु अन्यस्मिन्दिनेष्वविंशेदिने सधः परुत्पारोत्पादिना निपातनादव्ययं अथात्र प्रथमं नदीत्यादौ
पूर्वोत्तरायरात्र तथा धरान्यात्वा न्यतरेतरात्पूर्वपरादय इत्यमरः मुनिहोमधेनुरात्मानुचरस्य न्यस्यभावश्च निप्रायं दृढं भक्तित्वं
भावो निप्रायश्चाशय इत्यमरः जिज्ञासमानास्तानुमिच्छन्ती ज्ञातुं स्वदेशं सन इत्यात्मनेपदेशान् च प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपातः यतन
प्रदेशः गंगायाः प्रपातस्तस्यांते समीपे निरुत्तानि ज्ञातानि शिवांस्तन्मनियस्मिन्नतः शम्भुवान्नरणां पास इत्यमरः गौरीगुरोः पार्व
तीपितुः हिमवतो गङ्गारुहां आचिवेशः २६ सेति साधेनुः हिंसेयां प्रादिभिर्मनसापि दुःप्रधर्षा दुर्धीर्ध इति हेतोरत्रिंशोभायां प्रहितेक्षणा

अथ पुनरुक्तानुवर्णमावर्जितज्ञानानामुक्तिरुपधेनुः गंगाप्रपातस्तनिरुद्धः शिखरगोशिरौर्गङ्गाविवेशः २६ सादुः प्रधर्माग्र
सन्निहितैरित्यादिशोभाप्रदितेजोन् अलक्षितामुत्पन्नोन्मेषात्रसत्सिंहः किलतान्त्रकवी २७ तदीयमाक्रन्दितमातेसाधोगु
हानिवदप्रतिशब्ददीर्घं रश्मिष्विवादायनगैः प्रसक्तानि वर्तयामास न्यस्य रोहि २८ स्यादलायावितस्त्रिधा संधनुर्धरः केस
रिणोददश अथित्यकयोमिवधानुमथारो प्रहमसानुमतः प्रकुलं २९ दत्तेनैषानुमेषात्रसन्निधौ नमस्त्रिषोभिर्भोग्यनं

सिंहसाधनं प्रसह्यत प्रसह्यतु स्वार्यकमित्यमरः वक्र्यकिल २३ तदीयमिति गुणनिबधेन प्रतिशब्देन प्रतिध्विना दीर्घतयाः इदं तदी
यं श्राक् दितमाते घोषणः श्राः श्रायन्नुसाधितकागानपस्यनेगे इमत्कोटिधुरस्मिभुप्रग्रहव किरणप्रप्रहोरमी इत्यमरः श्रायायुव
गृहीते वनिवर्तयामासः २६ सति धनुर्धरः सनेयः पाटलायारक्ते वस्त्रायांगविनस्थिवांसं संप्रितं कमुग्रीति कः सुप्रसयः कसिराणसिंहसानुमता
प्रेषितागैरिकस्य विकारो धर्मपीतस्यामधित्यकाया ऊर्ध्वममो उपत्यकादेशसन्नाभमिरुर्ध्वमधित्यका इत्यमरः उपाधिभ्यासकर्मसन्नाभ्यादित्यः
प्रफुल्लविकसितसं फुल्लविकसने इति धतोः यवाद्यचूरो धाख्यं पुमनि वददर्श प्रफुल्लमिति तकारपाठे निफत्वाविशरणेति धतोः कर्तरि क्तः उत्तरस्यात्

गुरोरिति भुजोच्छिन्नरिपुर्दिलीपः सदारस्यदारेरसंध्यासरुवर्तमानस्यगुरोरुभयोरपीत्यर्थः पादौनिपीज्यभिवंचयतां धांसं
 ध्यापांमवविहितंविधिंअनुष्ठानंचसमाप्यदोहावसानेनियमंआसीनादोघ्रीदोहनशीलांधेनुमेवतन्नितितनूप्रत्ययः पुन
 र्भजेसवितवान् दाघ्रीभितिनिरुपदप्रयोगात्कामधेनुत्वंगम्यते २२ तामिति गोप्रादृक्तः गहितीसहायः पत्नीद्वितीयः सनुभा
 वयीत्यर्थः अंतिकेन्यस्ताः बल्यः प्रदीपाश्चयस्यासांनयांतांतांएवीतांनियतांधेनुमन्वास्पन्नूपविपक्रमेतासुप्तामनुअनेतरं
 संविवेश सुष्वाप प्रातः सुप्तासिताअनेदतिहनुउचितवान् अत्रानुशब्देनधेनुराजयापारयोः पौर्वापर्यमुच्यते क्रमशब्देनधेनुया

गुरोसदारस्यति पीड्यपादौसमाप्यसंध्यांचविधिंदिलीपः दोहावसानेनरिबदोघ्रिंभजेभुजोच्छिन्नरिपु
 निषण्य २२ तामितिकन्यस्तबलिप्रदीपांमन्वास्यगोप्रागृहितीसहायः क्रमेणसुप्तामनुसंविवेशसुप्तासितांप्रातरनुद
 तिहत् २४ इत्यंत्रतंपालयतः प्रनार्यसमंमहिष्यामहनीयकीर्तिः सप्रयतीमुक्तिगुणानितस्यदिनानिदिनोदराणेचिते
 स २५

पाराणामित्यप्योनरुत्वं कर्मप्रवचनीप्रयुक्तेनितिद्वितीया २४ इत्यमिति इत्यमनेनप्रकारेणप्रजाप्यंसंता
 नायमहिष्यासममभिषिक्तस्यपत्न्यासरु कृताभिषेकामहिषीयमरुः व्रतधारयतः महनीयायुज्याकीर्तियस्यतस्यहीना
 नामधुराणेदीनविमोचनेउचितस्यनपत्यजयेगुणाग्राहनेपायधोतानिचिगुणनिजिराहतानिनिशान्नानिसंपदिना
 निसंकविशतिदिनानि व्यतीपुः २५

र. टी.
२४

प्रतीति संवत्सर्वः प्रथमः संगः प्रतिबंधोऽस्य तस्मिन् तत्सर्वं संगोऽस्य प्रयोगो विनयप्रयत्नोऽपि फलप्रयासः अतएव वज्रं कालिने मुमु
क्षु मोक्षमिच्छन् अंशकं लोचनं दृग्दृष्टिमेतल्लोचनं चक्षुर्नयानां वक्त्रे केशाणि हिरणीतिहलायुधः श्रीगणेशं वक्तुं नियमसंन्यतवरो
हरस्तस्य वीक्षणो नजशृङ्खलेनिःस्पंदीकृतः वज्रं पाशौ स्य स वज्रपाणिः ॥ ४१ ॥ प्रहरणाधीभ्यः परे निहास प्रमोभं वत इति वक्तव्यमिति धातोः
संज्ञम्यंतस्योत्तरनिपातः स इव स्थितः नृपः एतं सिंहं प्रयत्नवीत् बाहुं स वज्रं शक्रस्य कुक्ष्यात्तं भयवभुरिति महाभारते ४२ संज्ञंति ह्य

२९

प्रत्यवविवेन भिषु प्रयोगे तत्सर्वं संगो विनयप्रयत्नः जजीकृतं सांवकवीक्षिते न वज्रं मुमुक्षु वज्रं वज्रपाणिः ॥ ४२ ॥
संज्ञंति ह्यस्य संगोऽस्य वक्तव्यं चक्षुर्नयानां वक्त्रे केशाणि हिरणीतिहलायुधः श्रीगणेशं वक्तुं नियमसंन्यतवरो
हरस्तस्य वीक्षणो नजशृङ्खलेनिःस्पंदीकृतः वज्रं पाशौ स्य स वज्रपाणिः ॥ ४३ ॥

गेंद्र संज्ञंति ह्यस्य प्रतिबंधोऽस्य तस्मिन् तत्सर्वं संगोऽस्य प्रयोगो विनयप्रयत्नोऽपि फलप्रयासः अतएव वज्रं कालिने मुमु
क्षु मोक्षमिच्छन् अंशकं लोचनं दृग्दृष्टिमेतल्लोचनं चक्षुर्नयानां वक्त्रे केशाणि हिरणीतिहलायुधः श्रीगणेशं वक्तुं नियमसंन्यतवरो
हरस्तस्य वीक्षणो नजशृङ्खलेनिःस्पंदीकृतः वज्रं पाशौ स्य स वज्रपाणिः ॥ ४३ ॥

सम
२४

1875

८१

भवान्नृत्यंगुरोदर्शिताप्रकाशिताशिष्यक

18. 10. 1944

टी. म.
२५

न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः किंतु गुरुभयादित्यत्र अथेति अथेति पक्षान्तरे अथवा सकेवधेनुर्यस्य तस्मादयं कोपाकरणाय त्वा म इति विज्ञेयं अ
तएवापराधे सति गवोयेक्ष रोसति चेजदतिकोपनात् चंडास्त्वयंत कोपन इत्यमरः अतस्वकृशानुः प्रतिमा उपमायस्य तस्मादग्निकस्याजुरे विभि
षि इति काकु भीत्यर्थीनां भयहेतुरित्यपादानात् चमी अल्पविषयधन एनिरतिः सति भावः अस्य गुरोर्मन्युः क्रोधः मन्युर्दैन्यं क्रंतो कुधीत्य
मरः घटा इव ऊधं सियासांताः घटो ध्रीः ऊधसो न जित्यनरादेशः बहुव्रीहेरुधसोऽपी प्रकोटिशोभाः स्पर्शयता प्रतिपादयता विश्राणानं वितरणं
स्पर्शने प्रतिपादनमित्यमरः भवता विनेतुमयनेतुं शक्यः ४९ तदिह तत्तस्मात्कारणात् कल्याणपरंपराणां भोक्तारं कर्मणि मसी ऊर्जं वलनमस्या

अथैकधेनो राराधं जुरोः कृशानु प्रतिमा विभेषि शंकोर्यस्य मन्युर्भवता विनेतुगाः कोटिशः स्पर्शयता घटो ध्रीः ४९ तद्वत्
कल्याणपरंपराणां भोक्तारं मूर्जस्वलीभात्मदेहं महीतलस्य शीनमात्रमिन्नमृधं हिराज्यं पदं मे द्रमाह ॥ ५० ॥ एता
वदुक्ता विरते मृगेंद्रं प्रतिस्वनेनोस्य गुरागतेन शिलोच्चयौपेक्षितियालं मुञ्चैः प्रीत्या तमेवाधैमभायतेव ५१ ॥ राम

स्तीत्यर्कस्वले ज्योत्स्ना तमिस्तेत्यादिना वलचप्रत्ययां तो निपातः आत्मदेहं रत्न ननु गामुपेक्ष्यात्मदेहं रत्नोऽस्वर्गदानिः स्यादित्यत्राह मही
तिरुधं मृधं राज्यं महीतलस्य शीनमात्रेण भूतलसं वधमात्रेण भिन्नं ए प्रसङ्गसं वधिं यदं स्यान्माहः स्वर्गानेभिद्यत इत्यर्थः ५० एता
वदिति मृगेंद्रता वदुक्ता विरते सति गुरागतेनास्य सिरस्य प्रतिस्वनेन शिलोच्चयः शिलोपि प्रीत्या तमेवाधैमभायतेव ५१ ॥ राम
ता भाषिरविसमानर्थत्वाद् द्विकर्मकः द्विस्तु द्विकर्मकेषु पठितः तदुक्तं उद्दिष्टा चिरुधिप्रकृतिभिर्निचित्रा मुपयोगानि भिन्नमपूर्ववि
धौ नुवीशासिगुणेन च पत्सचने तदकीर्तितमाचरितं कविनेति ५१ ॥ राम श्रीगुरुचरणा कवलेभ्यो नमः हरि उ राम ॥

मान्य इति प्रत्यवहारः प्रपत्न्ये स्यादगां तरुशैलादीनां जंगमानुयादीनां सर्गस्थितिप्रत्यवहारं हेतुः स ईश्वरो मे ममान्यः प्रपत्न्यः अत्र लक्षणाः
न इत्यर्थः शासनं च सिंहत्वं अक्रामत सत्त्ववृत्तिसु कुरुपंतर्हिवि सज्यागमनं नेत्याह गुणरपीति पुरस्तादग्रेन स्यदिदमाहिताग्रेगुरोर्ध्वनं अ
पिगोरुपं अनुपेक्षणीये आहिताग्रेरिति विशेषणं न अतुपेक्षाकरां हविः साधनत्वे सत्त्वपति ४४ सति अक्रामत सत्त्ववृत्तिस्त्वमदीयेन देहे
न शरीरस्य वृत्तिं जीवनं निर्वर्तयितुं सयादयितुं प्रसीदयितुं दिना वसाने उत्सुको माताममार्गमिष्यतीत्युक्तं विना वा न वत्सापस्याः सामर्ह्ये रियं धनु
८५ विजंतां ४५ अथेति अथ भूतेष्वस्य पार्श्ववर्ती अनुचरः समेहः गिरिगह्वराणां गुरुनां देवावातविलेपे गकरमित्यमरः अंधकारं चांतदेषु ४५

प्रायः समेखावरजं प्रमानां समीक्षितप्रत्यवसरहेतुः गुणैर्योदधर्माभितानेन शेषतस्तदनुवेक्षणीयं ४४ संतं मदीयेन शौर्यं तदेहनिर्भव
नैयितुं प्रसीदे दिवा वसानो सुकवालवशा विमुच्यते नैरिषं मरुतैः ४५ अयोधकां गिरा कुरासीदं प्रामय शकलानि कुर्वन् मयः सभूतश्च
स्याच्च वर्त्तकिं चिद्दिह स्त्रीर्यपतिवभावे ४६ सकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं न वं वयः कांतमिदं वयुषं अल्पमिदं तो वंदुं सनुमिदं तं विचारमदः प्रतिभा
सिमेवं ४७ भूतानु कं पातवंचेदि यं गौरकां भवेत्सस्ति मतीन्वदेतो जीवन्मुनेः शब्दं दुप्रवृत्ते भूजोः प्रजा नापयितवयासि ४८ यो न दसेः शकलानि संरा

निकुर्वन्निस्पन्नित्यर्थः किंचिद्विरुद्धार्थमिति प्रयोगमात्रेण हासकारणं अत्यस्योत्तरेण हस्तुमिच्छन्ति वक्ष्यमाणं रस्यं ४६ एकेति एकांतपत्राच्चैत्रजगतः क२
प्रभुत्वं स्वीकृतं न वेदयेत्तेन न इदं कर्मण्येव पुनरिति एवं बहु अत्यस्योत्तरेण हस्तुमिच्छन्ति वक्ष्यमाणं अत्यस्योत्तरेण हस्तुमिच्छन्ति वक्ष्यमाणं
नृत्वं विचारे कार्यं कार्यविमर्शे मिहो मंदः प्रतिभासि ४७ भवेति तत्र भवेत्तेषु अनुकूलं दण्डकं चैव कथादयानुकेमास्तदित्यर्थः तर्हि त्वदंतेन वनाशेति इयमे
कागोस्तित्ते दोममस्याः अस्तीति स्वस्तिमतीमये कीर्तिदित्यर्थः स्वस्याशीः दोमपुष्पदावित्यमरः हे प्रजानां प्रजीवनपुं पिता हवउपपन्नोऽयः विष्णुभ्यः शश्वत्स नः
दायासि रक्षासि सदा स्वप्राणायामेन एकधेनुरक्षाणां चरं जीवितमेव शश्वदविलज्जगन्नाशमित्यर्थः ४८ राम राम राम राम राम राम राम ॥

र. ध. म.
२६

अथेकधेनोरित्यत्र नरमाह कथमिति अनुनयः क्रोधयनयः चकारोवाकारोवाकारार्थः मरुर्धरनुनयोवात्यासोपपत्तिनी
नादोऽधीणांगवोविश्राणानाहनात्कथंनुशक्यइत्यर्थः अत्रैतुमाह इमां गामसुरभेः कामधेनोः पंचमीविभक्तइति पंचमीः अन्
नामन्यूनां प्रवेदिनातीह तर्हिकथमस्यापरिभवोऽभूदित्याह रुद्रेति अस्यांगवित्वयां कर्त्राह तंनुप्रसरस्तु नपुंसकंभावेकः रु
द्रौजसाइश्वरसमर्थेन ननुवेत्यर्थः सप्तम्याधिकरणोचेतिसप्तमी ५४ तर्हिकिंचितीर्यितमित्यत्राह सेयमिति सेयगोर्मयानिष्क्री
यतेप्रत्याह्रियतेऽनेनपरगहीतमिति निष्क्रयः प्रतिशीर्षकं एरजिति अचूप्रत्ययः स्वदेवार्थेणमेव निष्क्रयस्तेनभवतः त्वत्तः पंचम्या

२७

कथंनुशक्योऽनुनयो मरुर्वैविश्राणानादन्ययपत्तिनीनां इमांमनूनां सुरभेः वेहिरुद्रौजसातुप्रहतेत्ययांस्या ५४ सेयंस्वदेवार्थ
रानिः क्रयेणान्याप्यामयोमोचयितुंभवतः नयारणास्याद्विदतातवैवैभवैदलुप्रश्रुमुनेदियार्थः ५५ भवानपीदं परवान्वेति
महान्दियत्तवदेवदारौ स्यातुनियोक्तुंयदंशक्यमप्रेविनाशपरह्यंस्वयंभवतेन ५६ सासिल्ल मोचयितुंन्याप्यान्यादनपेतापुकेत्यर्थः

या १

धर्मपथर्थेत्यादिनायत्प्रत्ययः एवंसतितव र्यारणाभोजनंविदतानस्यानुनेः क्रियाहमादिः सेवार्थः प्रयोजनं सचालुसोभवेत् स्वप्राणव्यये
नायिस्वामिगुरुधनं संरक्ष्यमिति भावः ५५ अत्रभवानेवप्रमाणमित्याह भवानिति परवान्स्वामियतंशोभवानपीदं वक्ष्यमाणमवैतिवेति
भवताऽनुभूयते एवेत्यर्थः शेषेप्रथमइतिप्रथमपुरुषः किमित्यत्राह रियस्माधेनोः हिरेतावधाराइत्यमरः तवदेवदारौ विषयेमहत्फलः महतायत्तैरस्य
र्ष इदमशक्यं कथं दर्शयति स्यातुमिति रक्ष्यवस्तुविनाशप्रविनाशं प्रयित्वा स्वयंभवतेनाश्रणेन नियुक्तेनेति शेषः नियोक्तुः स्वामिनामे स्यातुं अशक्यं ५६॥

राम
२६

निशम्येति देवानुचरस्येश्वरकिंकरस्यसिंहस्यवाचंनिशम्यमनुष्यदेवो राजापुनरपि उवाच किंभूतः सन्नेनयंहीनपदध्यासि
 तंयाक्रमणं नपुंसकेभावेक्तः तेनकातरंअक्षणीयास्यास्तां बहुव्रीहोसकथ्याक्षणाः स्वांगात्तद्यच्च विज्ञोरादिभ्यश्चेतिडीपू किं
 वावक्ष्यतीतिभीत्येवस्थितयेत्यर्थः चेन्वानिरीक्ष्यमाणोऽतएवसुतरांदयालुः सन्सुतरामित्यत्रदिव चनविमज्येत्यादिनासुश
 दात्रपू किमेविउच्येत्यादिनाअमृत्प्रत्ययः तद्यितश्चासर्ववीभक्तिरित्येवसंज्ञा ५१ किमुवाचेत्याह क्षतादिति क्षणुहिंसाया
 मितिधातोःसंपदादित्वात्किप्प्राप्ता दीनामिति वक्तव्यादनुनासिकलोपेतुगागमेः चक्षदितिरूपं संधं क्षतात्तनाशात्रायतइतिस

निशम्यदेवानुचरस्यवाचंमनुष्यदेवः पुनरप्युवाच चेन्वातदध्यासितकातराद्यानिरीक्ष्यमाणाः सुतरांदयालुः ५२ क्षता
 क्लिप्तत्रायतइत्युदग्रः क्षत्रस्यशब्दोभुवनेषुरुदः रज्येनकिंतद्विपरीतवृत्तेः प्राणोरुपकोमलीमसैर्वा ५३ त्रे सुधीतियोगवि

भागात्तकः तामेतां व्युत्पन्निकविरर्षतोऽनुक्रामति क्षतादित्यादिनाउदग्रः उन्नतः क्षत्रस्यक्षत्रवर्णस्यशब्देवाचकः क्षत्रशब्दइत्यर्थः सो
 यंक्षतात्तनाशात्रायतइतियुत्यत्राभुवनेषुरुदः क्लिप्तप्रसिधः खलुनाशककर्णदिवत्केवलरुदः किंतुपंकजादिवद्योगरुदइत्यर्थः त
 तः किमिसत्राह तस्यतक्षत्रशब्दस्यविपरीतवृत्तेर्विपरीतव्यापारस्यक्षत्राणमकुर्वतः पुंसोराज्येनकिं उपकोशमलीमसैर्निदामलीनैः उप
 कोशोऽनुगुणवक्तुत्सामिदाभगर्होत्यमरः ज्योत्स्नातमिस्र
 दितस्यसर्ववर्धमित्यर्थः एतेनैकातपत्रमित्यादिनाक्लोकद्वयेनैकं वृत्तोत्तरमिति वेदिनयं ५३ श्रीमतेरामानुजायनमः ॥

२७

पञ्चदशालायां पञ्चमे ६५॥

तस्मिन्निति तस्मिन्नुक्तोऽङ्गसिद्धिर्नियतं उत्पश्यतु त्वेवमागच्छतर्कयतोऽत्राज्जुरस्यधोमुखस्य प्रज्ञानोपलब्धितुः राज्ञः उपदिष्टात् उपर्युपसिद्धादिनि
निपातः विद्याधराणां देवयोनिविशेषाणां हस्तेर्मुक्तापुष्पवृष्टिः यथातर्कः उत्तिष्ठेति राजा अमृतमिव आचरतीत्यवस्थायमानं उपमानादाचारोऽतिव्यच
ततः शानच्चाप्युत्पन्नं हेतुत्वं उत्तिष्ठेति वयोनिशम्यसुत्वाप्यतः सन् अस्तेन तत्प्रत्ययः अग्रतोऽग्रे प्रसवः क्षीरस्रवोऽस्त्यस्यो प्रसवविनोपात्तं जननीमि
वददर्शसिद्धेन ददर्श ६१ तमिति विस्मितमाश्चर्य्यगतं कर्तारितः तं दिव्योपेधेनुरुवाच किमित्यत्राह हेसाधो मया माया मुक्ताव्यक्त्ययित्वापरीक्षितोऽसि ज्ञेय
प्रभावानपि अंतर्कोपमोप्यत्र हर्षेण प्रसुर्न समर्थः अन्ये हि स्ताः धातुकाः शराहर्षांतुको हिंसा इत्यमरः नमिकं पीत्वादिना प्रत्ययः किमु तसुष्टु न भव इति योज्यं

तस्मिन्नेक्षणे पालयितुः प्रजानां सुखस्य प्रसन्नं सिंहनिपाते मुपेन्द्राधे मुखस्योपायस्य हृष्टिः यथा ते विद्याधरस्तु मुक्ता ६३ उतिष्ठ वस्यैतं मतापमानं वचो नि
शमोऽप्यितं मुषितं सन् ददर्श राजा जननीमिव स्वर्गाभिमतः प्रसविनीं न सिंहं ६२ तं विस्मितं धेनुं रुवाच साधो मामां प्रमोहाय पतेक्षितोसि ऋषिप्रभावां
न्मयितो तं कोपि प्रभुः प्रहर्तुं किमु तान् हि साः ६३ भर्तागुरोर्मयं नुकं यथा वशीतास्ते वसवर्गदृणीषु न केवलानां पयसां प्रसृतिमवेहि मां कामधुपां प्रस
नां ६३ ततः समानीय समा नितापी हस्तौ स्वेहस्तां जितवीरशब्दः वंशस्यं कर्तारं मनेत कीर्तिमुदक्षिणायोत्तनपय पाचै ६४ न न वसश्चिपनस्य गीत

रद्व्यमरः धर्मस्येति हेतुत्रयगोभतत्तामपि श्रुतं कथय्य च तेनुभ्यं प्रीतास्मि क्रियाग्रहणमापकर्तव्यमिति चतुर्थी वरं देवेभ्यो वराहाय प्रथं देवा इति वरः श्रेष्ठिषु जी
वे मना कथिप्रमित्यमरः वृत्तीष्वस्तीकुरुष्व तथा हि मोकेवलानां षयसां प्रवर्ति काराणां तत्रैव हि न विधि किं न प्रसन्नो मानवो गीतिका मउपातामवो हुरु कृपू च श्रानिक
प्रत्यापः छतत इति न तोमानिताधीस्वस्तार्जितोर्वार इति शब्देन सः एतेनाप्यदातृत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तं स राजा ह्यौ स मानीय सं धानीयं जनिवद्येत्यर्थः नारायणः

कामा

सर्वथाचेतदप्रतिपक्षमि त्याह किमिति किमर्थिकिंवाऽहेतवाहिस्यः अवध्यामनश्रेनहिमयशएवंशरीरंतस्मिन्तदया नुर्मतं
 ननुमुख्यशरीरेकोऽभिनिवेशश्चेन्नतत्राह एकातेति मदिधानांमाहृशानांविवेकिनांएकातेविध्वंसिचवश्यविनाशियुक्तोत्तेके
 पुप्यिव्यादिभूतविकारेषुपिडेपुत्ररीरेषुअनास्थाअनयेत्या आस्थात्तलेवनास्थानयन्नापेक्षामुक्तव्यतेइतिविश्वः ५० सोः
 पो४ एवमनुस्मरतीसीत्याह संबंधमिति संबंधस्यैवआभावतामात्मायः पूर्वकारतायस्यतमाहः स्यादाभावात्तामात्मायइत्यमरः सतोहकसं
 बंधोवनातेसंगतयोःनोआव योवृत्तेजानतः तद्वतनोहभूतनाथानुगतिवानुचरणेनतस्यमहत्संख्ययति अतएवसंबंधिनोमित्रस्यमेप्रल
 किमर्थहिस्यैववैभक्तोहयशः शरीरेभवेमेदयालुः एकातेविध्वंसिचमदिधानांपिडेपुत्रास्वाखलुभौतिकेषु५० संबंधमाभावा
 पूर्वमाहुर्वृत्तः सतोसंगतयोःवनाते तद्वतनाथानुगतांहीसंबंधिनो मेप्रगायंविहंतुं ५० तथेतिगांमुक्तवतेदिलीपः सद्यःइति
 शुभविमुक्तवाहुः सन्यस्तशस्त्रोहरयेस्वदेहमुक्तनयतिडेमिवाभिषयं ५० यथाचो प्रगायात्त्वमीविश्रंभायात्रात्रेमागाइत्यमरः किं।
 विहंतुंनार्हसि ५० तथेति तथेतिगांमुक्तवतेरयेसिंहाय कपोसिंहेसुवर्गेचविहोवर्गेहर्षविडोतिगाश्चतः सद्यल्लोप्रतिवृभाति
 बंधोहिसुक्तोवाहुयस्यसदिलीपो सशस्त्रोकापुधः सनस्वदेहमाभिषयमांसस्य यल्ललेकव्यमामिषमित्यमरः पिडेकवल
 मिवउद्यानयत्समर्पितवान्एतेननिर्मलं ५० राम राम श्रीगुरुवरराकवलेभ्योनमः राम राम श्रीरामायनमः रामः

मु १ म

मरु मुनेभ्योऽस्ति भुराससंज अर्धनवा ॥ १७४ ॥ रास

जातरिति व शीवसिद्धः जातयथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य वृत्तस्य गोप्सु वारूपस्य गम तायाधारणात्स्याः अन्ते प्रास्थानिकं प्रस्थाने भवेत्कालोचितमित्यर्थः का
 लात्तु इति उन्मत्तयः यथा कथं विदुषा हत्यादिकाले वर्तमानत्वात्त्यय इत्यत इति इति कार इत्येताव्यतेनेनेत्यनेन स्वस्य धनं शुभावहमाशिवसिद्धि
 धुज्येनौदं पती स्वां राज्यधनी पुरी प्रतिप्रस्थापयामास १ प्रदक्षिणीनि ध्योतुतममातीति हुताशनं कर्मण्य एतं भर्तुर्मुनेनंतरं प्रदक्षिणानंतरमित्यर्थः अरु
 धती वसवसाधेनुचप्रदक्षिणीकृत्य गतादक्षिणं तिरुपुप्रभृतीति नेत्यवधीभावः ततश्चितः अप्रदक्षिणां प्रदक्षिणां संपद्यमानं कृत्य प्रदक्षिणीकृत्य स
 क्षिर्मंगलोः प्रदक्षिणादिभिर्मंगलाचारैरुदग्रतरप्रभावः सत्यस्य ११ जोवेति धर्मपत्नीसहितः सहिषुः ब्रतादिदुर्वसहनशीलः सनुयः आजाभिराम धनितामा
 जातयथोक्तं वृत्तपारणांते प्रास्थानिकं स्वस्य धनं प्रयुज्यं तौदं पती स्वां प्रतिराजधनीं प्रस्थापयामास वशीवसिद्धः १ प्रदक्षिणीकृत्य हुताशनं ततस्तु
 तारमंरुधतीचेधेनुं सवसाधेन प्रतस्थे समंगलोदग्रतरप्रभावः ११ आजाभिराम धनिनारयेन संधर्मपत्नीसहितः सहिषुः पयावितुक्ता वसुविन
 मागंस्त्रिभैवपूर्णममनोरथेन १२ तं माहितौ सुकामदशनिर्नप्रजोः प्रजार्थव्रतकश्चित्तं गं नेत्रैः ययुस्त्रिभुवनानुवर्तिनो दयनाथमिवोषधीनां ।
 १३ पुरंदरश्रीः पुरमुत्पाकं प्रविश्य पौरैर्भिनंदमानः भुजेभुजंगेऽसमानसारेभ्यः संपूर्णैर्धुरमास संज १४ गमिनुक्ताः पाषाणादिप्रतिघातरहितोऽतएव सु
 खयतीति सुखस्तेन रथेन पक्षेन स कजेन मनोरथेन वयथौ मनोरथपक्षे ध्वनिः कृतिः अनुवृत्तः प्रबंधनिर्दतिः १२ तमिति अदर्शनेन प्रवासप्रतिमितेनाहितौ सु
 कंजनिनदरीनां कंठे प्रजार्थेन संतापार्थेन व्रतेन नियमेन कश्चित्कशीकृतं अंगं यस्य तं न बोदयं न वाप्युदयं प्रजासूत्रमिनानुवर्तिरतिगं धुभिर्नैत्रौषधीनां
 नाथसोममिवययुः अस्यास्य पाददशुरित्यर्थः चंद्रपदेऽदर्शने कलाक्षयनिमित्ते प्रजार्थं लोकहितार्थं व्रतं देवताभ्यः कलादान नियमः तंवसोमयपुर्देवः पर्यायेणा
 नुपस्सी इति वासः उदय आविर्भावोऽयसमानं १३ पुरंदर इति पुरः पुरीसुराणां दारपतीति पुरंदरः शक्तः १४ सर्वयोद्धारिसहोरिति वचस्पत्ययः वाचं यमपुरंदरं चे
 ति मुमागमनिपातः तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य सत्यः पौरैर्भिनंदमानः उत्पत्तौ कउच्चिन्नध्वजपताकावैजायेतीत्याकृतं तनध्वजमस्त्रियानित्यभरः पुरं प्रविश्य भुजंगं दृष्ट्वा

समाप्तमस्तु तस्य वलि सारो बले स्थिरां शिरो च म्याप्य क्लीबं चोत्रि विषय

संतानेति साययस्त्रिनीगैः संतानं कामयत इति संतानं कामः कर्मण्यण तस्मैराजेतथेति काम्यते इति कामो वरः कामार्थं च न प्रत्ययः तत्रतिश्रुत्यप्रति
 ज्ञायते पुत्रमदीयं पयः पत्रपुटेयत्रनिमित्तिपात्रे दुग्धानुपमुं च पिबेति उपपुंस्त्विति वा पाठः तमादिदेशः आजापितवती ६५ वत्सस्येति हेमातः वत्सस्य वत्स
 पीतस्य शेषं वत्सपीता वशिष्ठमित्यर्थः हेमएवार्थः तस्याविधिरनुष्ठानं तस्य शेषं हेमावशिष्टमित्यर्थः तव ऊर्ध्वसि भव्यं ऊर्ध्वस्यं जीरं शरीरावयवाच्चेति यत्स
 ३४ त्ययः रक्षिताया उर्वाः यष्टां शेषं भागमिव शेषं हेमज्जा मधिगम्य उपभोक्तुमिच्छामि ६६ इत्यमिति इत्यंक्षितीशेन विज्ञापिता वशिष्ठस्य धेतुः प्रीततरा पूर्वमु
 ऋषया प्रीता सं प्रति अतया विज्ञापनया प्रीततरा अतिसंतुष्टा वभव तदन्विता तेन दिनीपिना न्विता हेमवता धिमवत्सवं धिनः कुक्षेः गुहायाः सकाशादप्र

संतानं कामयतथेति कामं राजेति काम्यं पयस्त्रिनीगैः दुग्धं पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपमुं च पिबेति तमादिदेशः ६५ वत्सस्य हेमार्थविधेः शेषं
 गुरोरनुज्ञा मधिगम्यमातः ऊर्ध्वस्य मिच्छामि तवोपभोक्तुं यष्टां शेषं भागमिव रक्षितायाः ६६ इत्यंक्षितीशेन वशिष्ठधेतुर्विज्ञापिता प्रीततरा वभव
 ५ तदन्विता हेमवता च कुक्षेः प्रत्यापयतीति प्रोक्तमेषा ६७ तस्याः प्रसवे दुग्धं प्रसादं गुरुर्नयाणां गुरवे निवेद्य प्रहर्षचिदानुमितं प्रियायै शशं सवाचां
 पुनरुक्तं यत् ६८ सनेदिनी सत्यं मतिरिति तात्पर्यं सज्जो वसनि पीतशेषं यथा वशिष्ठेन कृतमभ्यतुरः सुधं यशोभयत्वांति तत्सः ६९ प्रेक्षा नायासेन श्रमं
 प्रत्यापयेत्तागता ६९ तस्या इति प्रसवे दुग्धं वसुवं वसुवन गालं गुरुर्दिनीजः प्रहर्षचिदेर्मुखागादिभिर्नुमितमनक्ति तस्याः धेन्याः प्रसादमनुग्रहं प्रहर्षचि
 देरे वजातत्वात् पुनरुक्तं ववाचा गुरवे निवेद्य विज्ञापयन् प्रियायै शशं सवाचां सवाचिन्त्येव कथं पुनरुक्तिः न चेत्तदस्ति किं तन्निवेः कथितं प्रायत्वात् पुनरु
 क्तं न वक्ष्यते यन्मुमुक्षा ६९ सति अनिदितामात्रा हतस्वभावः सत्तुल्यलज्जमानसः सत्तुल्यलज्जमानसः वत्सस्य भाग्यमवले इति वत्सप्रत्ययः वसिष्ठेन कृता
 मन्त्रतः कृतानुमतिः सन्धेयस्य हतस्य वा वशेषपीत इति वशि
 स्तनेदिन्याः सत्यं दीरं मुमूक्षुर्न विदितं यथा श्रुतिरिति सः सन्धेय ६९

श्रीगणेशायनमः उपाधिगम्योप्यनुपाधिगम्यः समावतो ज्ञेयाप्यसमावलोक्यः भवेपियो भूदवः भे शिवो यं जगत्पथा मादपिनः
 मयायात् १ राजीगर्भमाधुनेत्युक्तं संप्रतिगर्भलक्षणानिवर्णमितुं प्रसूतिं अथेति अथगर्भधारणानंतरं सुदक्षिणा उपस्थितोदयं
 प्राप्तकाले भर्तुरीप्सितं मनोरथं भावेतः पुनः सखीजनस्याहीक्षणां नृणीनां कौमुदीमुखं चंद्रिकाश्राद्धं भावं यदा कौमुदीनामदीयो
 त्ववतिथिः तदुक्तं भविष्योत्तरं कौमोदं तेजनायस्यं तेनासौ कौमुदीमतेति तस्यामुखं प्रारंभः अतः केचित् कौमुदीसहमिति पाठ्यं दति
 इह्वाकु कुलस्य संततेर विहृदस्य निदानमूलकारणं निदानं त्वादिकारणमित्यमरः एवं विधौ हृदलक्षणां भविष्यद्वदस्यमागं दधौ
 सहृदयं नगर्भं हृदयेन च हृदयागर्भं शीयथा हृदयः सारजं यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन सत् स हृदयेन गर्भिण्यानेष्टं अधाविर्भते

अथोप्सितं भर्तुरीप्सितं पस्थितोदयं सखीजनोहीक्षणां कौमुदीमुखं निदानं मिह्वाकु कुलस्य संततेर सुदक्षिणा उपस्थितोदयं
 गौदधौ १ शरीरसादादसमग्रं मुखेने सांलक्ष्णं ध्रुवं दुर्गा तनुप्रकाशेन विवेकताका विभात कल्याणशशिने वश
 ॥ वरी २ ॥

नमिति तत्संबंधित्वाज्जर्भो हृदमित्युच्यते सा च तद्योगाद्दौहृदिनीति तदुक्तं संप्रहृदिहृदयां नारी दौहृदि नीमा च तत इति अन्यत्र दौहृदि
 दलक्षणा स्पष्टितत्वेन कौमुदीमुखत्वेन च निरूपणादयं कालकारः अस्मिन् सर्गो वशास्येष्टं जतौ दुर्वशास्यमुदीरिते जराविति १ संप्रति स्तनामता
 खंगमल्लगां हं वर्णयति शरीरेते शरीरस्य सादात्कार्पादसमग्रं मुखेने सांलक्ष्णं ध्रुवं दुर्गा तनुप्रकाशेन विवेकताका विभात कल्याणशशिने वश
 ग्याः तारकायस्यासातयोक्ता विरलनक्षत्रेत्यर्थः तनुप्रकाशेनाल्पकांतिना शशिना उपलक्षिता इव मातृप्रभातकल्याणप्रभातादीष्वनेत्यर्थः तमिनादिना
 तत्सुच्यति प्रभातशब्दस्य वज्रादः शर्वरीलावत्यतः शरीरसादादिगर्भलक्षणोक्त्याः स्तनागर्भानुत्पत्तिरुद्दिश्य कः जंभा प्रोक्तः सदनरो प्रपन्नः प्रपन्नः

अथिति अथकोः सुरवर्तौ षोः स्वर्गसुरवर्तनोरिति विष्णुः अत्रैवमहर्षेण यनात्समुत्थाऽऽनिर्घस्यतव आतश्चोपसर्गइतिकः ॥ १५ ॥
ज्योतिरिव चंद्रमिवेत्यर्थः रूक्षेनाऽस्यादतिनेत्रप्रसूनइति हलायुधः चंद्रस्यातिनेत्रात्तत्वं उक्तं हरिवंशे नेत्राभ्यां परिशुक्तावदशधा
तयन्दिशः तंगर्भद्वारा धातुष्टादिशोद्वयोदधुस्ततः १ समेत्यधाराया मासुर्न चैतात्तामशक्तुवत् सताभ्याः सहसेवाद्यदिगंगर्भः प्रभावि
तः २ यथातभादयन्लोका नशीतांशुः सुरभावनइति सुरसरिगंगावहिनानिष्टातं विजितं कोष्ठादनुनामिके चेत्यनेन निपूर्वात् प्रीवते
वकारस्य ऊव नुत्रनुत्तलनिष्ठातविधित्तिरितिः समाइत्यमरः ऐशतेजः स्फोटमिव अत्राभायगांते गत्वा पर्वतसमेके वलंधतुमंडिते ३
त्रिसंयोजयामासुः पुनार्थं सर्वदेवता १ देवकार्यमिदं देवसमाधत्स्वहताशन शीलपुत्र्यामहतेनो गंगायां तेन उत्सृज २ देवताता प्रतिज्ञाय
गंगामभ्येत्यष्टावकः गर्भधारय वैदेवि देवतानामिमं प्रियं ३ इत्येतद्वचनेन अस्यादिवं कृत्यमधारयत् तास्यामहिमानं दृष्ट्वा समंतादवकीर्य व ४

अथ नयनसमुपज्योतिरिव चंद्रोः सुरसरिदिवतेजोवहनिष्ठातं नरपतिकुलमह्यैर्गर्भमाधत्त रात्री गुरुभिरभिनिविष्टं लोक
पालानुभावैः ७ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतो मंदिरमीवरप्रदानो नाम विंशोऽध्यायः सर्गः ॥ २ ॥ तमापन्नः

समंततस्तदा देवीसमभ्यासचयावकः सर्वस्तोतंभिपूर्णा निगंगाधारधुनंदनेति पराशीमुदक्षिणानरपतीर्दृष्ट्वा पश्यकुलमह्यै संततिह्वनगायै
गुरुभिर्महर्षिर्लोकपालानामनुभावैस्तेजोभिरभिनिविष्टं गर्भमाधत्त दधावित्यर्थः अथमनुः अष्टानां लोकपालांतावमुधीरयते नयः इति अथते
त्यनेनात्र स्त्रीकर्तृधारणामात्रमुच्यते तथा च मंत्रद्वयं यथेयं यथीमह्युजानागर्भमाधत्त रात्रौ वलं गर्भमाधत्त इति मासि सवते इत्याश्रयात्ताता
सीमंततत्रे स्त्रीख्याधारधारणोच्चप्रयोगदर्शनादिति मासिनी कृतमिति तदुक्तं नममययपुतेयं मालिनी भोगोलोके रितिलज्जतात् ७ इति श्रीपद्म
कण्ठधाराधारावारीणामहोपाध्यायकौलचलमलिनानाथसूरिद्विरचितार्घ्यरघुवंशव्याख्यायां तंजीविनी समाख्यायां विंशोऽध्यायः सर्गः ॥ २ ॥ ॥ ॥

उपेत्येति दोहदं गभिणीमनोरथः दोहदं दोहदं गभिणीमनोरथः सा सुदक्षिता दोहदं गभिणीमनोरथेन पुं वशीलता दुः
 स्वस्वभवता उपेत्य प्राप्य पदस्तु वरे आशकांतदाह न आनीतं भूतिरौघः तदस्तु अयमदेवात्मनस्तथः कुतः हि यस्मात् अयमयं तदिरिषेव
 सुनिदि विपिस्वर्ग पि आनासाय मनवायं ताभूत् किं या ज्ञयानेत्याह अधिज्यधमन इति नहि वीरपत्नी नाम लभं नाम किंच दस्तीति भावः
 अत्र बाहूः पादशोको विहासेने प्रध्ववि विधेः सलिकेति एतच्च पत्नीमनोरथयराणां करणदृष्टदोषसंभवत् नतुराजः स्त्रीलौलात्यात्र दुः
 देयमप्यहितं तस्येति तावद्विनामल्लकं अधाविद्याते गर्भस्य विकृतिस्तुतिरेव च अयमत्र च दोषमवाप्नुमादिति ६ कमेति सा सुदक्षिता जने
 तावद्व्यथा च निस्तीर्य प्रचीयमाना वयवापुष्पमाणा वयवा सती पुराणपत्राणां मणमनादनेतरं सन्निधाः संजातोः प्रत्ययवान्मनोः प्राः यत्नवा

२५

उपेत्य सा दोहदः स्वशीलतां धेव वरे तदपर्यदाहृतं नहीष्टमस्वास्ति दिवेषि भयते रभदना सायमधिज्यधमनः ६ कमे
 रानिस्तीर्य च दोहदं व्यथा प्रचीयमाना वयवा सती पुराणपत्राणां मणमनादनेतरं सन्निधत्त नो जयत्नवा ७ दिनेषु गच्छ
 सुनितांतपीधरंतदीयमानीलमुखं सनद्वयं तिरश्चकार भ्रमराविलीनयोः सुजातयोः पंकजकोशयोः श्रियं निधानगर्भाभि
 वसागरावरांशमीमिव भंतरलीनयावकः नदीमिवीतः सलिलीमरत्नतन्त्रपः ससत्वां महे वीममन्यत ९ यस्याः सालते वरराज ७

लक्षणांतरं वलीयति दिनेष्विति दिनेषु दोहद दिवसेषु गच्छ सुनितांतपीधरंतदीयमानीलमुखं सनद्वयं तिरश्चकार भ्रमराविलीनयोः सुजातयोः पंकजकोशयोः श्रियं निधानगर्भाभि
 रैरभिलीनयो अभिवाप्तयोः सुजातयो सुदयोः पंकजकोशयोः पनमुकुलयोः श्रियं तिरश्चकार अत्र बाहूः आसौ पुनास्तनो पीना अस्ता
 ल्लकं च चुकाविति ८ निधानेति नपः ससत्वां आपन्नसत्वां गभिणीमित्यर्थः महे वीनिधानं निधिगर्भे यस्यास्तं सपरां वरां समुद्रवसनां ममिदं
 र्थः तामिव अभंतरलीनः पावकौ यस्यास्तं शमीमिव शमीतरो वरिस्तीत्यत्र लिङ्गशमीभादयि मंथंतीति अंतः सलिलीनदीमिवाम
 न्य एतेनाभस्यभापवत्तेजस्वीत्वपावनत्वानि विवक्षितानि ९ श्रीगुरुवर्यो कमलेभ्यो नमः श्रीमते रामानुजाय नमः राम रा

राम ३

नदिनि तितीचरोरहसिस्सुरभिप्रदायुगेधि तस्याः आननमुपाप्रायहोमनआपयो कथमिवमुचिष्ययांप्रीर्षवसाने शुद्धिः
 गारावाहयोःसिते श्रीकोरुतबहेपि स्यादुपधापुदमंत्रिणीतिविष्णुः ययोमुचोमेचानांपवरेर्विदुभिः पवतिविदुष्यताइत्यमरः । तस्येवराज्यं
 स्वतनुपाप्रायाकरीवर्गजइवमन्त्रकीरवनराजिपत्यत्नानांकांतकाजिमौवदतसमापिरनुसंधेयः गर्भिणीनामद्रुतारालोकेप्रसिधमेवपंतन
 दोहदाख्यगर्भलक्षणमुचते ३ दोहदलक्षणेद्रुतारालोकेव्वारमुचते दिवमिति हियस्मादिगतविष्णोतरयश्चक्रवर्तीतस्याःसुतल
 मरुत्वानिद्रःइंद्राप्ररुत्वान्मचवाइत्यमरः दिवस्वर्गमिवमुवेभोवत मुजोतवनइत्यात्मनेपदं अतःप्रथममातुदक्षिणान्धाविधमविकारम

तदानेनेमरु भित्तितीचरोरहस्युपाप्रायेनरप्रिमाययो करीवसिते पयतेः ययोमुचोमुचिष्य
 पापेवनराजिपत्यले ३ दिवमरुत्वानियमोत्तमंदिगंतविष्णोतरयादिसमुनः अतोमिला
 वेप्रथमंतथाविधेमनोवयंधान्यारसान्वितंयमा ४ ममोहियाशसतिकिंचिदीप्तिरंस्वरावती
 वल्लभुकेषुमागधी इतिस्मएचत्यनुवेलमाहतःप्रियापरवाहतरकोशलेखरः ५ गम रा म

पेःभीलव्यतइतिअमिलावोभोपवसुतसित्कर्मरायज रूपेतेअस्वापेतइतिरसाः भोग्यार्थाः अन्येचतेरसाश्चतान्विलेध्यविहायमनो
 वबंधनिदधेनिदधादित्यर्थः दोहदहेतुकस्मद्रुतारालपुत्रभोगस्त्वनाथत्वमुच्यते ४ नेति मगधस्वरालोःअत्यंकीमागधीमुदक्षिणा
 धन्मगधकलिगस्तरमसादक्षितारप्रत्ययः क्रियाकिंचित्किमपिइक्षितमीहमनचमंशसतितावपे केयुवसुयुस्वरावतीत्यनुवेलंअ
 नुत्तलमादतयान् कर्तरिक्तः आहोमाहराचितवित्तमरः प्रियायाःसखीः हंसचरि उत्तरकोशलेखरोदिलीयः पृष्ठतिस्मपृष्ठल्लटभ
 तार्थेनट्स्मत्यनेनासखीमांविश्रामभूमिन्नादितिभावः ५ श्रीगुरुचरणकमलेभ्योनमः श्रीमतरामानुजायनमः

शु.
३२
टी.
३१

प्रैरिति ततः शब्दांश्चाख्यासमा पुलोमजाशचीजाणीत्यमरः सासुदक्षिणासमयेप्रसक्तिकालेसतिदशमेमासीत्यर्थः दशमेमासिजा
यतश्चिह्नतेः उच्चसंश्रयेरुच्चसंश्रयेस्तुंगस्थानगैरस्यगैरनक्तमिनैः कैश्चिद्यथासंभवंपंचमिग्रैः सचिनाभाग्यसंपदयस्यतंपुत्रं श्रीणि
प्रभावमंत्रोस्ताहान्नकानिसाधनाम्युत्पादकानियस्याः साधिसाधनाशक्तिः शक्तयसिन्नः प्रभवसाहमंत्रजाइत्यमरः अक्षयमर्थमिवा
स्तन मूत्रप्राणिगर्भविमोचने इत्यदादिषुपच्यते तस्याधातोः कर्तरि लङ्ः अत्रेदमनुसंधेयं अत्रवृषभमगागनाकुलीराह्वयवर्णि
जोचदिवाकरादितुंगाः दशांशोविमनुयुकलिषीद्विषांशेऽस्मिन्नकविंशतिमिश्रतेस्तनीचाः इति सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मिषा
भादयोराशयः श्लोकोक्तक्रमविशिष्टस्वाचक्षुष्यानानीतिस्तुंगापेक्षया सप्तमस्थानानिनीचानितत्रोच्चेष्वपि दशमादयोराशिं त्रिंशं

२६

ग्रहैस्ततः पंचमिहचसंश्रयेरस्यगैः सचिनाभाग्यसंपदं ॥
अस्ततेपुत्रंसमयेषाचीसमाधिसाधनाशक्तिरिवाधर्मकयो ॥

शापयाक्रममुच्चेषुपरमोच्चानीचेषुपरमनीचाइतिजातकश्लोकार्थः अत्रांशः त्रिंशोभागः यथाह नारद त्रिंशद्भागाल्लकंलग्नाति
तिसूर्यप्रतासतिग्रहाणां अस्तमयोनामतदुक्तं लघुमानसे रविणास्तमयोयोगोदियोगस्तदयोभवेदिति तेचस्वाचक्षुष्याः फलंतिप्रस्तगानपि
नीचगास्तदुक्तं राजमगांके स्तोत्रेपूर्वास्वर्धमधुसुहृद्वेपदं हिन्दोत्यंभुभवेचोरेऽनीचस्थायोनास्तगोवानकिंचित्पादम्युतंसत्रिकोणेऽदृशती
तितदिदमाहकविः उच्चसंश्रयेरस्यगैरिति चरवंसतियस्यजन्मकालेपंचप्रभृतयोग्रहाः स्वाचक्षुष्याः सदेवतुल्याभवति तदुक्तं कर्मण्याये ॥
सुविनः प्रकृष्टकार्यसजप्रतिरूपकाश्चरार्जनः सकृद्विचित्रतुर्मिर्जायतेऽतः परं दिव्याइति तदिदमाहपंचमिह ॥ १२ ॥

धियंति धीरः सराजा प्रिया यामनुरागस्य मनसः समुत्तरेणोदायस्य भुज न भुजवलेन निर्जितानां कोणावाणायादिना बहिर्गते पुंस्यः १२
 पुत्रो भविष्यतीति संतोषस्य च धनिर्योगं तरे धैर्यं धारणा रति तुष्टि विविचिः सदृशीः अनुसूयाः पुमानस्य ते नेनेति पुंसवनेन दार्ढ्यं
 न३ सांताः क्रियाः यथाक्रमं क्रममिति क्रमव्यधत्त कृतवान् आदिशब्देनानवलोभनसीमंतोऽप्यनगतेने अथमासिद्धितीयेचापुंसकनंजरा
 ह पुमानस्येण चेद्रमायुक्तः स्यादिति वास्करः चतुर्थेऽनवलोभनमित्याश्रुतापनः षष्ठेऽसुमेवासीमंत इति याज्ञवल्क्यः १ सुखेति
 गहागतो नृपः सुरेन्द्राणां अमरेन्द्राणां लोकपालानां माताभिरंजोः आश्रितस्यानुप्रविश्य गार्भस्य गौरवात् प्रपत्तेन मुक्तासनया आसना

प्रियानुरागस्य मनः समुत्तरे भुज निर्जितानां चरितं तस्य दौ यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः धृतेर्धृतिः सराजां च धृतेः १
 सुरेन्द्रमात्राश्रितगार्भगौरवात् प्रपत्तेन मुक्तासनया गहागतेः तयोपचारं जलखिलनरुत्तपाननंदं पारिप्लवपारिप्लवेत्यम
 कुमारभत्याकुशलेरधिष्ठिते भिषगोरात्रैर्यथागर्भवेशमनि पतिः प्रतीतः प्रसवोत्पत्तिं प्रियां दृष्ट्वा काले दिवं मभितोमिव १२

उचितयेत्यर्थः उपचारस्य जला वंजलिकरतो खिलनरुत्तपाननंदं पारिप्लवपारिप्लवेत्यम
 रः ननंदं सुरेन्द्रमात्राश्रिते तत्र मनु अष्टमिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिनिर्मितानपेक्षति ११ कुमार इति अथ कुमारभत्या बालचिकित्सा संज्ञायां स्म
 जनिवदेत्यादिना वयस्य तस्यां कुशलेरापेक्षिते निषिद्धिः भिषग्वैद्यैश्चिकित्सक इत्यमरः गर्भस्य गर्भाणि भरोपोषणो भर्महममतिर्ममेनिशाश्र
 तः भर्जो भनिष्यत्यर्थः अनुष्ठिते कने सति काले दृष्ट्वा मेमासि ज्ञपत्तयो व्यावशाने प्रसवस्य गर्भो च न स्यात्पुत्री मासत्त प्रसवमिति स्यात्पुत्रा
 देकलेपुष्य प्रसवो गर्भो च न स्यात्पुत्रः प्रियां अत्रासि अस्याः संजाता मभितातां तदस्य संजातां तारकादिभ्य इति इत्थं प्रत्ययः दिवं मभितोमिव प्रतीतः तु

मं.
३२

स इति सदित्तीयसुनुः तपस्विनापुरोधसावशिष्टेन तपस्वित्वात्तदनष्टितं कर्मसवीर्यस्यादितिभावः तपोवनादेत्यागस्यारिवलेजा
तकर्मणिजातस्य कर्तव्ये संस्कारविशेषे कृते सति प्रयुक्तः संस्कारः शारीरलोभनादिर्यस्य सतथाक्तः आकरोद्भवः स्वनिप्रभवः स्व।
निःस्त्रियाप्राकरः स्यादित्यमरः मगारिवाधिकं वभौ वसिष्ठमंत्रप्रभावातेजिष्ठोभूदित्यर्थः अत्रमनु प्राङ्नाभिवर्धनात्सुसोजा।
तकर्मविधीयते इति १८ सुखं भवेति सुखः भवः भवरागेयेषां ते सुखं भवः शुनिसुखादित्यर्थः मंगलत्वेनित्वनाः मंगलवाद्य
ध्वनयः वारयोषितां वेद्यानां वारत्नीगणिकावेद्यारूपाजीवित्यमरः प्रमोदनत्वेः सहसागधीयते इति दीप्तिपस्य सन्निकेवलंगदस

२७

संजातकर्मण्यारिवले तपस्विना तपोवनादेत्यपुरोधसाकृते। इत्तीयसुनुर्मगारिकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्काराद्वाधिकं वभौ १६।
सुखं भवामंगलत्वेनित्वनाः प्रमोदनत्वेः सहसागधीयते न केवलं सन्नितिमागधीयतेः पथियजंभंतदिवौकसामपि ॥ १९॥
नीः न संयतं संप्रवृत्तितुर्विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः इत्यामिधानात्त्वयमेव केवलं तदापित्तरां मुमुक्षुसंबंधनात् २॥

५२

वनयजंभंतं किंतु रोकोयेषां ते दिवौकसः पृषोदरादित्वात्साधुः तेषां पथिआकाशेपि यजंभंतस्य देवांश्चात्वात्तदेवोपकारित्वा
च देवदुडभयोपिनैरितिभावः १९ नेति रक्षितुः सम्यक्यालनशालस्य तन्नप्रत्ययः तस्यातएवचोरायभावात्संयतोवंधो नवभस्व
नास्मि माभूत् किंतु न तत्राह यमिति सुतजन्मनाहर्षितस्तोषितः सन्बंधविसर्जयेत्तुविमोचयेत् किंतु राजा तदपित्तरां इत्यादि
धानाबंधनात् केवलं सकंपथा तथा स्वयमेव स्वयंप्रकसवैत्यर्थः केवलं कृत्स्न एकश्च केवलश्चावधारित इति शाश्वतः पुनरेतत्क
तेरिति स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः अस्मिन्नर्थे सबवा अत्र गीयः पुत्रीति श्रुतिः प्रमारां ॥ २॥ श्रीमते रामानुजाय नमः राम राम ॥

आलोने जे पुनराशाक किं तु वहि निजाग म स

दिशेति तत्तत्प्रांतस्मिन्नक्षणे अत्यंतसंयोगे द्वितीयादिशः प्रसेदः प्रसन्नाः वम्बुः महतो वाताः सुखाः प्रलोहः वल्गुः अ
निः प्रदक्षिणाभिः सन्तुष्टिरादृष्टी चकार इत्यं सर्वं शुभं शंसि शुभं सचकं वम्बुः तथाहि तादृशं रघुप्रकोराणां भवो
जन्मलोकाभ्युदयाय भवतीति शेषः ततो देवा अपि संतुष्टा इत्यर्थः १४ अरिमेति अरिं संस्तुति काण्डमिदं मरः अरिदेहा
प्यातां परितः अभितः परितः समया निकषाह ज्ञते प्रति योगे घुदश्यते इति द्वितीया विसारिणां सुजन्मनस्तस्य शिशो निजे नने
सर्गिके राते जसा सहसा हत विद्यो निशीय दीयाः अर्धरात्र प्रदीयाः रात्राहाः पुंसि अर्धरात्र निशीयौ वा वित्यमरः आलेखे
दिशः प्रसेदं महतो वम्बुः सुखाः प्रदक्षिणाभिर्दुर्तं मनिराददे वम्बुं सर्वं शुभं शंसि तत्तत्प्रांतं भवो हि लोकाभ्युदयाय
तादृशां १४ अरिपृश्यां परितो विसारिणां सुजन्मनस्तस्य निजे नने जसा निशीय दीयाः सहसा हत विद्यो वम्बु राले
व्यसमर्पिता इव १५ जनाय शुभं तचरायं संतं कुमारजन्मा नत संतादरं अदेयमासीत् नयमेव भयतेः शशिप्रभं
वृत्रमुभे च वा मरे १६ निवातय जलिमि ते न वहुषां नयस्य कां तं पिबतः सुताननं महोदधेः पर इवेदु दर्शनां गुरुः प्रहर्ष
चित्रे समर्पिता इव वम्बुः निशीय शब्दो दीया तं शुभाधिक्य समावधार्यः १५ जनायेति भयते रमत संमितादरं अमत समानादरं
सरूप समित सस्मिता इत्यादृष्टी कुमारजन्मपुत्रोत्पत्तिं शंसते कथयते शुभं तचरायां तः पुस्वति लो जनाय त्रयमेवा देयमासीत्
किंतत् शशिप्रभं वृत्रमुभे च वा मरे च वृत्रादीनां राज्ञः प्रथमा जन्मादिनिभावः १६ निवातेति निवातो निर्वात प्रदेशः निवाता वा अया
वाता वित्यमरः तत्र यत्यमंत दत्तस्ति मि ते न निष्यंदे न च लुषा कां तं सुतानने पिबतः सयायश्यतो नयस्य गुरु हस्तः प्रहर्षः कर्ता
इदु दर्शनां गुरुर्महोदधेः शरो जलो घड्वात्मनि शरित प्रवम्बु स्या तु न शशाक अंतर्माता माति सेति यायावत् न सस्याधारेः धिकं मा प

पदाहर्ष्यशाला शिखि सदा वयं न मरः पदाहर्ष्यशाला शिखि सदा वयं न मरः

३३

रथांगोति रथांगनालीचरथांगनामाचरथांगनामानौचक्रवाकौ पुमान्महियेत्येकशेषः तयोरेवतयोर्द्वयोर्भावबंधनं
 द्याकर्षकं परस्परान्नयं अन्योन्यविषयं यत्प्रभवत् तदेकेनकेवलेनताभ्यामनेनवा एकेमुखाभ्यकेवलाइत्यमरः सुतेन
 विभक्तमधिकृतविभागमपि परस्परस्योपरिपर्यचीयत बहूधे कर्मकर्तरिलिट् अकृत्रिमत्वात्स्वयमेवोपचितमित्यर्थः ।
 यदेकाधारं वस्तुतत्तद्वाधारद्वयेविभज्यमानंहीयते अत्रतुद्वयोः प्रगेकैकविषयं प्रेमेसंप्रतिदितीप्रविषयलाभेनहीयतेप्र
 सुतउपचितमेवाभ्यदितिभावः २४ उवाचेति सोऽर्भकः शिशुः योतः पाकोर्भकोऽर्भकः पृथुकः शबकः शिशुरित्यमरः धायाउ

॥ रथांगनामोरिवभावबंधनं वभूवयत्प्रमपरस्परान्नयं विभक्तमप्येकसुतेनततयोः परस्परस्योपरिनेयहीयते २४ ॥

॥ उवाच धर्मप्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलंब्य चोङ्गुलिं अभूचनमः प्रणिधातश्चिह्नयापितुमुदंतानं ततानं सोऽर्भकः २५ ॥

॥ तमं कमारोग्यशरीरयोगजैः सुखैर्निधिं च तं निवो मृतं त्वदि उपांतसंमिलितलोचनो नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ २६ ॥

28

यमाङ्ग धात्रीजनन्यामलकीवसुमत्युपमातृध्वितिविषयः प्रथममुदितात्युपदिष्टानिवचांसि उवाच तदीयामङ्गुलीमवलंब्य ययौ
 च प्रणिधातस्य शिह्नया उपदेशः न नमोभ्यदितियलेनपितुः मुदंतानं २५ तमिमिति शरीरयोगजैः सुखैः त्वचित्वगिद्रिये ।
 मृतं निधिं च तं वर्यं तमिव तं पुत्रं अं कं आरोग्यमुदाविर्भावत्तुपांतयोः प्रांतयोः संमितलोचनः सन्नयः चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां
 ययौरसः स्वादुः ॥ २६ ॥

रातः २६

मृतस्येति अर्थवित्शब्दार्थज्ञः पार्थिवः अयमर्मकः मृतस्यशास्त्रस्य अंतं पारं वा यात्र तथा पुधिपरे वांशं नृणां अंतं पारं वा या
 यात्रशकुयादित्यर्थः शकिलिज्चेति शक्यार्थे लिङ् इति हेतोरगिरधिलधिगम्यार्थ इति लधिधातोर्गमनात् अर्थवि
 त्वादेवावेद्यशालो क्पात्मसंभवं पुत्रं नाम्ना रघुचकार लधिवर्णनलोपश्चेत्युपपेदात् लघ्वलमस्तरांगुलीनां बालोर
 त्वमायद्यत इति वैकल्ये केरेफादेशे रघुरिति तिथिं अत्र शंखः आशौचे तु व्यतिकाले नाम कर्म विधीयत इति २१॥
 पितुरिति साधुः समग्रसंयदः पितुः प्रयत्नात् शुभेर्मनोहरेः शरीरावयवैर्हरिदश्वदीधितैः सूर्यशरैर्मरुतुप्रवेशाद्बालचंद्रमादौ

मा मृतस्य पायादयं मंतर्मकस्तथापरे वांशुधिचेति पार्थिवः अवेद्यधातोर्गमनार्थे मर्थविचकार नाम्ना रघुमात्मसंभवं २१
 पितुः प्रयत्नात् समग्रसंयदः शुभैः शरीरावयवैर्दिनेदिने पुण्यं वृद्धिं हरिदश्वदीधितैः प्रवेशादिव बालचंद्रमाः २२ उमा तुर
 वृषां कौशरजन्मनायथायथाजयंते न शचीपुरंदरौ तथानयः सोचसुते न मागधी न नंदतुस्तमदशेन तस्मौ २३॥

वदिनेदिने प्रतिदिने नित्यवीर्ययोरिति दिव्यचनं वृद्धिपुण्यं अत्र संहितावचनं सच्चिदमये शशिनिरेवेदीधितपोमूर्ध्नि तालम
 मोने शंक्षयंति दर्पणोदरनिहिता हवमंदिरस्यानरेति २२ उमिति उमा वृषां कौशरजन्मनायथायथाजयंते न शचीपुरंदरौ तथानयः सोचसुते न मागधी न नंदतुस्तमदशेन तस्मौ २३॥
 कार्तिकेयो महीसेनः शरजन्ममजान इत्यमरः यथाननंदतु तथानतस्मौ ताम्नां उमा वृषां कौशरजन्मनायथायथाजयंते न शचीपुरंदरौ तथानयः सोचसुते न मागधी न नंदतुस्तमदशेन तस्मौ २३॥
 चनपश्चतसृशेन ताम्नां कुमारजयंताम्नां सट्टेन सुतेन न नंदतुः मागधी व्याख्याता २३ श्रीमते रामानुजाय नमः रामाय नमः

र. टी. म.
३४

धियश्चि अत्र कामेदकः शुक्रयाश्रयानेवैवगुरुत्वं तथा ऊहायोदार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणा इति आनीद्विक्तीत्रयीवार्ता
दंडनीतिश्च शाश्वती एताविद्याश्च तत्त्वज्ञानलोकसंस्थितिहेतवश्चि चतुर्दशधः सरधुः समग्रैः धीयः गुणैः चत्वारोऽर्थावा ज्यमायासांताश्च
तुरस्त्रयोपमाः तद्विज्ञानार्थान्तरपदसमाह्वयेतुत्तरपदसमासः चतस्रो विद्याः हरितां विशा मीश्वरः सूर्यः यवनातिपातिभिः हरिर्भिर्निजा
श्वैः हरित्ककुमिवर्णं चतस्रवाक्षिविशेषयोरितिकेशवः चतस्रो दिशश्चक्रमान्तसार चतुरराविषमत्वं दिशामपि द्रष्टव्यं ३ त्वचमिति
कार्ष्ण्यैरववाक्षानि चर्मणि ब्रह्मचारिणः वसीरन्तानुपूर्वेण शाण्डौमादिकामिधे तिमनुस्मरणात् मेधां शुभं रौरवीह संवधिनी रुरुर्महा

धियः समग्रैः सगुणैर्ह दारधीः क्रमाचतस्रश्चतुरराविषमाः ततारविद्याः यवनातिपातिभिर्दिशो हरिर्भिर्हरितामिवेश्वरः ३ त्वचं
समेधां परिधाय रौरवीमशिद्धतां हृषितुरेवमंत्रवित् न केवलं तज्जुरेकपार्थिवं क्षित्तां कुरुदेकधनुर्धरोऽयि सः ३१ मतो जतां व
स्वतः स्य शक्तिं वदियेऽभावकलमः अयनिव रघुं क्रमां यो वनमिजशैशवः पुष्टां गंगामीयं मनोहरं वपुः ३२

चंचर्मपरिधयवसिस्वामंत्रकं अस्तं आग्नेयादिकं पितुरेवोपाध्यायादशिक्षतः अयस्तवान् आर्यातोययेमा इत्यथा दानं तच्चिनुक्षितो
स एकधनुर्धरोऽयमत्र ३१ मतो जतामिति रघुः क्रमात्तयो वने न भिन्नशैशवो निरस्तशि शुभावः स नृसहानुत्तमहोचः महर्षभः अचतुरा
दिसंज्ञानिधातूनां तत्रकारांतत्वं तस्य भावस्तन्नानां स्थानां गच्छन् वसतरो दम्यश्च दम्यवत्ततरो समावित्यमरः द्वियेऽभावं महागजं
अयन् ब्रजन् कलमः करिष्योत इव गंगामीयं तत्राच पलेन मनोहरं वपुः पुष्टां ॥ ३२ ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः श्रीगणेशाय नमः ॥

र. प.
संज्ञा पितृ...
पारमम...
तेति न...
यः पा...
वधि...
म. ३

गम
३४

नरादिप्रियादिना किंवा दुःखि कुतो शिवादि किंवा पापकर्म
स्थितिपदवः वस्तुनि पात्रमने पात्रेनाप्रयुक्ता प्रतीतिरिति
विद्याद्वयविनयतिने इत्यमिति कोटिः ॥ २९ ॥ ॥ २९ ॥

अमंस्तेति स्थितेरभेतामर्थादाया लकः सनूतपः परार्थजन्मना उत्कृष्टजन्मना अनेन रघुणा अन्वयं वंशं प्रजानां पोत ब्रह्माग
राः सत्त्वादयः तेषु अग्रेषु मुखेन सत्त्वेन वर्तते व्याप्तिवते इति गुणा अन्वयं वंशं प्रजानां पोत ब्रह्माग
आत्मनाः सर्गमिव स्मृतिमिव स्थिते मंतं प्रतिष्ठा ममस्त ममंतेरनुदात्तत्वादित्प्रतिषेधः अत्रोपमानमिययोरित्तरविशेष
एतानीतरेतरत्रयोभ्यानि तत्ररघुपक्षे गुणाविद्याविनयादयः गुणो प्रधाने रूपोदोमार्थो सदेव कोदरोस्तं वे सत्त्वादिसंध्यादिवि
यादिहरिनादिविधिविन्वः शेषं सुगमं २९ सेति सूत्राकार्यादिजातीनां सर्वयो भवधर्मतः प्रथमे देवतीये वा कर्तव्या कति चोद

अमंस्ते जीनेन परार्थजन्मना स्थितिमंतं मन्यं स्वमर्तिभिदेन गुणा अन्वयं वंशं प्रजानां मि वं सर्गमात्मनः २९ सव
तचौल्लक्ष्णका कयक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिः स्मिन्नेः लिप्यर्थं वा वहुहोमवाज्यं नदीमुखेने वसमुद्रमाविशत् २८
अथायनीतं विधिबोहयमिती विनिनुरेनं गुरवे गुरुप्रियं अवध्ययतां प्रवन्तु र्भवे किंवा विवस्वपहिता प्रसीदति ॥ २९

नात् इति मनुस्मरणात् त्वीये वंशे वृक्षचौलः निष्पन्नश्चाकमी सन् कृत्स्नयोरभेदः सरघुः प्राप्ते तु पंचमेव वर्षे विचारं भंचकारमेदिति
वचनात् पंचमेव वर्षे चलका कयक्षकैः चलशिखंडकैः बालां तु शिखात्रैः काला कयक्षः शीखंडकैः हलायुधः सवयोभिः स्मिन्नेः सि
ग्मेव वस सवया ह्यमरः अमात्यपुत्रैरन्वितः सन् लिप्यर्थः पंचाशद्वर्षात्मिकायामात्तकाया यथा वहुहोमसम्पक दोधेनोपायभूतेन का
पंचादजातं नयामुखं धारं मुवंतु वदने मुखं धारं भेदराभुपाययोरिति यादवः तेन कश्चिन्नकरादिः समुद्रमिव विशतत्रविष्टाः ज्ञानवानि स
र्षः २८ अथेति गर्भाष्टमे प्रकुर्वीत ज्ञानं सौवर्ण्येन गर्भादेकादशे रात्रौ गर्भाद्वा दशे विशति मनुस्मरणात् अथ गर्भेकादशेऽदेविधिव

विहितं वंशं प्रजानां पोत ब्रह्माग
राः सत्त्वादयः तेषु अग्रेषु मुखेन सत्त्वेन वर्तते व्याप्तिवते इति गुणा अन्वयं वंशं प्रजानां पोत ब्रह्माग
आत्मनाः सर्गमिव स्मृतिमिव स्थिते मंतं प्रतिष्ठा ममस्त ममंतेरनुदात्तत्वादित्प्रतिषेधः अत्रोपमानमिययोरित्तरविशेष
एतानीतरेतरत्रयोभ्यानि तत्ररघुपक्षे गुणाविद्याविनयादयः गुणो प्रधाने रूपोदोमार्थो सदेव कोदरोस्तं वे सत्त्वादिसंध्यादिवि
यादिहरिनादिविधिविन्वः शेषं सुगमं २९ सेति सूत्राकार्यादिजातीनां सर्वयो भवधर्मतः प्रथमे देवतीये वा कर्तव्या कति चोद

टी.
३५

तारकादित्यादितचप्रत्ययः आत्मनः पदस्थानमास्यदं आस्यदं प्रतिष्ठापयामिति निधातः सारथिरित्यास्यदं कमलाच्चित्तोत्पन्नान्नवावतारं अचिरो
त्यनुत्पन्नमिव अचिरोन अगबन्तुस्त्वियोहिरनिरज्यतीति भावः ३६ विभावसु इति सारथिना सहायमतेने तदिशो यगामुत्तरवाक्ये धुयनुमं
जनीयं तेन वायुना विभावसु वाहिरिव सूर्यवह्नी विभावसु इत्यमरः धनयथा येन शस्त्रसमयेन सारथिना गमस्तिमान् सपेदवकटो भंडः ग
उः करोमदो दाने मित्यमरः तस्य प्रभेदास्यदं नमदो दय इत्यर्थः तेन करीव पाथि नो हिली पलेन रणणा इति तस्मात् सपेदमुदः सहा सपुत्रसो व
वभव ३७ भवेत्युच्यते शतं क्रतुरिदं उच्यते यस्यां शतं क्रतुयमः स हि लोपः शतं वेत्त्या राजपुत्रादेवा आश्रमा लो इत्यादि प्रत्ययान्तान्
रनुत्तुन अनुगत धनुर्धरं रघुहामतुरंगारणारद रोति युज्यरा केन क्रतुना पराए कोन क्रतुना अश्वमेधानां शनिपविभू अयगते विभू

30

अगबन्तुं न गुरा मिला विसी न वावतारं कमलादि वौमले ३६ विभावसुः सारथिने व वायुना धनयथा येन गमस्तिमानिव वम
वेत्तेनाति तस्य सुदुः सह कटप्रभेदेन करीव पाथिवः ३७ निपुज्यते तेन तुरंगरघुधनुर्धरं राजसुतैरनुत्तुनं अयगमिकेन शत क्रतुयमः
शतं क्रतुना मये विप्रथायमः ३८ ततः परे तेन मारायमं जनीतुरंगमस्तु मने गं लोपनः धनुर्भता मगुत एव रत्नानां सारराकः किल
दविग्रहः ३९ विषादस्तु प्रतिपत्ति विस्मितं कुमारस्य सपदि स्थितं वतत वसिष्ठधनुश्च यदुच्यते तां क्रतुप्रभावाद्दृशो यमदिनी ४

त ५ तत इति ततः परमे कोनैरं क्रतुप्राप्त्यनंतरं यज्जनाविधिनेषु वतानेन दिलीपेन धनुर्धरमरायमं सवंकर्तुं क्रियार्थं यपुडेत्यादिना वतुर्थी उत्त
ष्टं मुक्तं अनर्गलं अतिवचं अद्याह तस्मात्तिमित्यर्थः अयर्थावतं यतोऽयं अतु चरतीत्यापस्तंबसंज्ञायां तुरंगधनुर्धरतारकाणां
युत एव तुराको मटविग्रहः स तु सारकिलेत्येति ३९ विषादेति ततः कुमारस्य सपदि विषाद इष्टनाशकतोमनाभंगः तदुक्तं विषाद
अतः सपुस उपायाभावनाशयोरिति तेन लुप्ताप्रतिपत्तिः कर्तव्यज्ञानं यस्यानंत्योक्तं विस्मितं अश्वनाशया कल्पाद् आश्रया विषुसं तमि
तं तस्यो अथश्रुतप्रभावाय दृष्टया त्विच्छया आगता नदिनी नाम वसिष्ठधेनुः च दृशो योः स्वप्नसादकप्रत्ना नदेनुजि पदयति तां वी

विषादस्तु प्रतिपत्ति विस्मितं कुमारस्य सपदि स्थितं वतत वसिष्ठधनुश्च यदुच्यते तां क्रतुप्रभावाद्दृशो यमदिनी ४

अथेति गोर्मादित्यवलीखेदं कृतुमेदधिभेदयोः स्त्रीतुल्यादिशिभास्वयंभने वसरमावपि पुंलिङ्गोः स्वर्गदन्तावरात्रिप्रदवाहलोत्तमावति केशवः
 गावोत्तमानिकेशाः दीर्घतेरेवदन्तेऽस्मिन्नितिकुत्पन्नागोदाननामैरास्तागादीनामोदशादिष्वर्धेषुकर्तव्यकेशाताख्यकर्मावते तदुक्तं गनुना।
 केशातः पौरुषं बर्धवास्तगास्यविधीयते राजस्यवंधोदविशो नेत्यस्य धर्षिकेततइति अथगुरुः पीतागुरुगीषतिथिदावेत्यमरः अथरेणिगोदान
 विधेरेनंतरं विवाहदीक्षा निर्वर्तयद्रुतवानित्यर्थः अथनरेदं कंन्यासंपदस्य सुनारहित्यादयः तमोनुदं चंद्रमिव तमोनुदोऽग्निचंद्रार्कइतिवि
 श्वः सत्यतिअवायआवभुः रघुरपितमोनुतश्चमनुः वेदातधीत्यवेदोवावेदवापियथाक्रमेअविभु तत्रसचयोगरहस्याश्रममविशेदिति ३३
 संप्रति यो वराज्ययोग्यतामाह बुवेति युवायुगेनामधुर्यसंधगतः सविद्वंतांतेयनागभूतोदरुविशेषः यानां पंगेपुगः पुंतिपुगं पुंमेकतादिचित्सं
 अथास्यगोदानविधेरेनंतरं विवाहदीक्षा निर्वर्तयद्रुतः नरेदं कंन्यासंपदवायसत्यतिमोयहं दसमुताः इवावभुः ३३ युवायुगमा
 यतवाहुरेसलोकयावद्वत्ताः परिषाधकंधरः वयुः प्रकवीदजयद्रुतं चतुर्थापिनीचैवितयाददश्यते ३४ नतः प्रजातां चिरमात्म
 नाधत्तानितां तमुदीलपयिष्यताधुरं निसर्गसंस्कारविमीतइत्यसंनयेराचक्रेयुवराजत्रायभाक् ३५ नरेदं सलापतनादेनंतरं
 तदीत्यदं श्रीयुवराजसंज्ञितं मरः युवावदवायतो दीर्घो वाहुर्यस्यसः अंतोअस्यसः इत्यंसलोचवाचमांसलवेतिवृत्तिकारः वलवान्मांस
 लोऽसलइत्यमरः वत्सांसाभ्यां कामवलइतिलचप्रत्ययः कथावद्वत्ताः परिषाधकंधरः विशालग्रीवंप्ररिताहोविशालताइत्यमरः रघुः वयुषः
 प्रकवीदाधिकात्तमेव न कृतात्तुगुं यिनरेअजयने तथापि विमयान्नजत्येनेनीचैरत्यकोअदृश्यतज्जमेधसंचविबदिते ३४ संप्रति यो वराज्यमाह न
 तइति नतः आत्मनाचिरधत्तानितास्युदीलपयिष्यताधुरं प्रजातां चर्यात्मनप्रपासलपयिष्यता तत्करोति तदाचवेइतिलं द्वात्रिंशच्च ततो
 लटसइतिशब्दप्रत्ययः नपेतादिलीयेनचसोऽधुनिर्गोरास्वभावेनसंस्कारेणरास्ताभ्यासजनितासनायाचविनीतो नमइतिहेतोयुवराजइतिज्ञादंभेज
 नीतितथोक्तः भजेरिपरितिनिवृत्त्ययः चक्रेकृतः निविधेविनयः स्वाभिविकः कुत्रिमश्रुतिकोटिल्यः तदुभयसंयन्त्वात्तपुत्रेयुवराजचकारेत्यर्थः अत्रका
 मंदकः विनयोपग्रहान्भूयैकुवीतरपतिः सुताह् अविनीतकुमारंरिक्तमाधुविशीर्यते विनीतमोदसंपुत्रं यो वराज्यमिषिवेयेदिति ३५ नरेदंति गुणात्वि

अथेति गोर्मादित्यवलीखेदं कृतुमेदधिभेदयोः स्त्रीतुल्यादिशिभास्वयंभने वसरमावपि पुंलिङ्गोः स्वर्गदन्तावरात्रिप्रदवाहलोत्तमावति केशवः

गोर्मादित्यवलीखेदं कृतुमेदधिभेदयोः स्त्रीतुल्यादिशिभास्वयंभने वसरमावपि पुंलिङ्गोः स्वर्गदन्तावरात्रिप्रदवाहलोत्तमावति केशवः

सो ३

र. टी. ३६

त्रिलोकेति त्रयारां लोकानां नाथलिलो कनाथः त्रिधा तर्पेत्त्यादिना उत्तरपदसमासः तेन त्रिलोकनिधायकै न दिव्यचतुष्टयं
द्विपार्थदर्शिता त्वया प्रवक्ष्यः त्रुविद्यातकाः सहानिभम्याः ननु शिष्यास्तु सत्तु धर्मचारिणां कर्मसु कृतुषु सत्तु मंत्राद्यो
विप्रो भवति वेदिधिः अनुष्ठानं च तं लोके सत्कथं वास्तव्यादित्यर्थः ४५ तदिति हेमचन्द्रवचनज्ञाकारणात् महाकृतो रत्नमण्डपः
स्याज्यं ज्येष्ठं अंगं साधनं अनुसुरंगं प्रतिमोक्तं प्रतिवातं अहंति तद्यारिः कृतेः पथः दर्शयितारः सन्मार्गप्रदर्शका ईश्वराः महातमली
प्रसांमलिनां पद्धतिना ददते न स्वीकुर्वते असन्मार्गं नावलंबन्त इत्यर्थः मलीससंतुमनिनं कचरं मलीसूषी इत्यमरः ४६ इतीति

त २

31

त्रिलोकनाथेन सह प्रवक्ष्यस्व यानि धर्माननु दिव्यवत्तुषां सचेत्त्वयं कर्मसु धर्मचारिणां स्वमेतराद्यो भवति युतोक्तिः ४५
म २ तदंगमयं पदं महाकृतो रत्नमण्डपं प्रतिमोक्तं महसि पथः कृतैर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसां ददते न यथतिः ४६ इति प्रगजं
रघुणा समीरितं वचो निशम्य आकर्षयितुं दिवौकसां निवर्तयामास रघुं स विलस्यः प्रवृत्तमेव प्रतिवक्तुं मुनरं ४७ यथेदीरा
जैनकुमारतत्तथा यशस्क रस्य परतो यशोधनेः जगत्प्रकाशतद्देशे प्रमो ज्यया भवजुरुर्लघयितुं समो यतः ४८

सो २

ते ४ समीरितं प्रगजं वचो निशम्य आकर्षयितुं दिवौकसः स्वर्गो कसः दिवं स्वर्गे तरिचेति विश्वः तेषामधिपतिर्दिवेशोरघुप्रभावात् स विलस
यः सत्तु रथे निवर्तयामास उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रवृत्तमेव ४७ यदिति हेराज न्य कुमारक्षत्रियकुमार सूर्यमिधिलो राजन्यो वाहो
क्षत्रियो विराटित्यमरः यदा वचमास्य दूवीषि बुवं यं धाना मित्यादिना आहो देशः तत्तथा सत्यं किंतु यशोधनेरस्मादृशोः य
तः शत्रुतो यशोरस्य नतः किमत्र आह भवजुरुर्लघयितुं जगत्प्रकाशं लोकप्रसिद्धं अशेषं सर्वमनलद्युता ईज्यया योगेन

॥ राम ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

विशेषः नवां बुदाना मनी कस्य मुहू

स इति सरधुः उन्मुखः सन्मपवतमिंद्रयवमुकात्रायमनं चापं सशरं करिष्यमाणः अलीढेन अलीढारमिन्स्थानरुभेदेन विशेषशो
मिना इति शयशो मिनावपुः प्रकर्षेणैवेहै नतेन विउं विनेश्वरः अनुसतपिना की सनु अतिष्ठत् अलीढलक्षणा माह पादवः स्था
नानि धनितां पंचतत्रवेशारवमल्लियां त्रिषितस्वतरापादो मंडलं तारणा कृति अन्वये स्यात्समपदमालीढं तु ततो गतः दक्षिणे
वाममाकुचप्रत्यालीढं विषययइति ५२ रघोरिति रघोः अवहं ममयेन स्तं मरूपेण अवहं मः सुवर्णचस्तं मप्रारमयोरिति विश्वः
प्रक्षिणा वागेन हृदि हृदये हतौ विद्ध अतएवामर्षणः असहनः कुपत्यर्थः गोत्रमिदिं ज्ञेयि संभजनोपेचारेयि गोत्रः क्षोणीधरो मत इति

संयवमुक्तामघघंतमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरं शसनं अतिष्ठत् अलीढ विशेषशो मिनावपुः प्रकर्षेणैविनेश्वरः ५२ रघोर
वहं ममयेन यत्रिणा हृदि हतौ गोत्रमिदं मर्षणः नवां बुदानी कस्य मुहूर्तं तं नते धनुं ममाघं समधने सायकं ५३ दिलीपेय
नोः सवर्तुजांतरं वरिष्यभीमासुशोणितोचितः यथा वनासादितपर्वमाश्रुगोः कुतस्तेनेव मनुष्यशोणितं ५४ हरैः कुमारोपि कुमार
विश्वमः सुरदियास्फालन कर्कशांगुलौ भुजेशचीपत्रलताक्रियेचितैस्तनामचिह्नं निचरा मसायकं ५५ विश्वः नवां बुदाना मनी कस्य मुहू

संज्ञासात्रं तं नते चिन्मते धनुषि दिव्ये धनुषीत्यर्थः अमोघमवधं सायकं मघतं संहतवान् ५३ दिलीपेति भीमानां भयंकराणां अमुता
णां शोणिते रधिउचितः परिचितः स इन्द्रमुक्तः आश्रुगः सायकं दिलीपसूनोः रघोः वरुणांतरं वलः प्रविश्यानासादितपर्वं पर्वमनासादितं ससुमेति
समासः मनुष्यशोणितं कुतस्तेनेव यथो ५४ हरैरिति कुमारस्य स्कंदस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य सतश्चात् सप्तम्युपमानं पर्वस्य सादिमां प्रातः कुमारो
पिरधुरपि सुरदियस्य रावेण स्यात्स्फालनेन कर्कशाः अंगुलैर्योयस्य सतः तस्मिन् शशाः पतविशेषकैरेकि ते शचीपत्रविशेषका विनेहं रघुस्य नृजैरवाम

२० म.

३२

३

रज्यमतश्चाथमरुमनिमवइतिभावः ॥ ५५ ॥ राम ॥

किंतेपराहत्याह हरिरिति पुरुषेषु उत्तममद्वितिसप्तमीसमाप्तः त्रितीयोऽहोतिथीसमाप्तनिधेयान् कर्मधारये तु सप्तमरूपरनाम
 मोक्तृणाः यज्यमानैरिति उत्तमपुरुषद्वितिसत्त्वात् यथाविष्णुहरिरेकएवपुरुषोत्तमस्ततः यथाचक्रं चक्रादिकएवमहेश्वरः स्म
 तः नायरः अपरः पुमान् न तथा तथा मां मुनयः शतक्रतुं विदुः विदो लोको वेति नोस्माकं हरिहरयोर्मनेचेत्यर्थः एवमित्यादि
 दोद्वितीयगामी न द्वितीया प्रकरणे गामिगम्यादीनामुपसंख्यानसमाप्तः ४९ अत इति यतोऽहमेव शतक्रतुरतस्त्वदीयस्यपि
 तुः अयं शततमोऽयः कवितानुसारिणा कवितानुनितुल्येन मयाऽपहारितोऽयतः अपहारित इति स्वार्थे णि च तवात्र अश्वप्रयत्ने

हरिर्पथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरं चक्रं चक्रं नायरः तथा विष्णुं मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी न द्वितीयोऽहोतिथीसमाप्तनिधेयान् ४९ अ
 तौ यमस्तः कवितानुसारिणा पितृस्त्वदीयस्य मया अपहारितः अतः प्रयत्नेन सर्वात्र मानुगाः परंपर्याः सारस्य संततैः ५० ततः
 ब्रह्मसाधनयः पुरंदरं पुनर्वभावे तु गत्योदितो गहाराशोक्तं यदि गवै सपतेन बलं निजिर्गत्परं कुंती भवान् ५१ प्रयत्नेनालं प्र

यतो मा काशित्यर्थः निधेयस्य निधेयं प्रतिकरणत्वात् तृतीया समाप्त्यारभः संततैः संतानस्य पदं यां पदं मानिधः मानिधेरिति निप
 वे ३ वीदधातेर्लुत् नमोऽयं गह्वरागमप्रतिषेधः मरुदात्कं दनं ते विनाशस्तं मोदतिभावः ५० तत इति ततस्तु गंत्योदितमपुः ब्रह्म प्रसातं
 कृत्वा अथमयः निभीकः सन्नपुनः पुरंदरं वामो विमितिरेवेदमदिएव अश्वमोचनरूपेण सोमि अयो यदि सर्गः स्वभावनिर्माहनिश्च
 याधाय स हि धित्यमर तद्विशक्तं गहाराभवात् रघुमा प्रनिर्जित्य कृतमनेनेति कुंती कृतकृत्वा नखलु इत्यादिभ्यश्चेति निप्रत्ययः रघुगह्वरा

५१ ॥ अतः प्रयत्नेन सर्वात्र मानुगाः परंपर्याः सारस्य संततैः ५० ततः

रुद्रिदि रघुसेनवज्जेणभ्रामस्यध्वजसिताडितः सहस्रहैनिकानामङ्गभिः सहभूमौवपन तस्मिन् पतितेरुहकुम्भित्यर्थः निमेषमात्राद्यथाऽङ्गुलं
वक्ष्यसि रक्त्यसैनिकानां ये हर्षणस्त्विनाः द्वेद्वारैः सहउत्थिवन्तमिन्नुत्थितेरुहोत्सिंहनादांशुक्रित्यर्थः द्वेद्वारुत्सिंहनादः स्यादित्यमरः ६१
तथापीति तथापि वज्राघातेपिश ह्यारां व्यवहारेण व्यापारेण निपुणैर्नृपैर्विपक्षभावे शत्रवे स्थिरं तस्युभः स्थितवतः स्युर्योः वीर्यमिष्टेन वज्रं हत
वानिति सूत्रज्ञा ब्रह्मभूता वृद्धे वृद्धिपु तुतो ब्रह्मपंवीरसववीरजानातीति भावः कथं शत्रोः संतोषोऽहो गुरोः सर्वत्र शत्रुनित्रोदासीनेषु पदं अङ्घ्रिर्निधी
पतंगुरोः सर्वत्र संक्रम्यते इत्यर्थः गुराः शत्रून् व्यावर्जयंतीति भावः ६२ अङ्गमिति सारवत्तया आदिष्वपि अङ्गं अङ्गप्रतिबंधने आधुंधवंतवद्वेन

[illegible]

तुल्यं तुरंगमादयः न तुरंगमिव जायते ॥ श्रीमदीतिरुद्रतिथिपत्रम् ॥ किमिच्छति धर्मिष्णुदेवासवः ॥ ५ ॥ तुरंगमादन्यदेदं यन्नास्तीति भावः ॥ इति
ति ततो नैरुद्रसुतः रघुः निष्पन्नात्तराणीतात्तु सप्तप्रयथा तथोद्धतं पुर्वलं पुंस्वपुतिभिः रंजिताः अंगुलयोगेन तं दधुप्रति संरन्ति उर्वयन्ता प्रहरतं ॥ इति
दिति भावः ॥ श्रीपद्वतीति प्रियवद प्रियवती वदः खलित्तिवचप्रत्ययः ॥ अरुद्रि प्रत्यादिना मन्नागमः ॥ सुरेश्वरं प्रति ॥ इति न तुरंगमादिति भावः ॥ इति
अमोदं अश्वमोच्यमन्यसे यदि ततः तर्हि अजसरी वायां चेतं तदोद्गम्य ततः ॥ इति ॥ अमोच्यमन्यसे यदि ततः तर्हि अजसरी वायां चेतं तदोद्गम्य ततः ॥ इति ॥

[illegible]

ॐ विद्युमसाः प्रहृष्टैः सद्गन्धामसुखप्रवर्द्धिभिः
ॐ प्रणम्यते नमो भगवते

नृपति मातलि सारथिः रथोः संबन्धितं कान्तं मनोरथं धाः सुप्रतिप्रातश्चक्रवावृत्तिमुत्तवान् मायायां सद्वसश्चक्रवर्तिः सुप्रत्ययः यथाः ॥ १ ॥
सुदक्षिणा सुसुर्युरयि नातिप्रमत्ताः विजयलाभेयश्चक्रवावृत्तिः सन् नृपत्यस्य नृपशब्दस्य सुसुपेति समासः नृपस्य सद्गोहं प्रतीत्यवर्तते ॥
नृपति हरिर्द्रस्य शासनहारिणा मुहुरेण प्रथमं प्रवोधि तेनापितो वृत्तं तमिति शेषः प्रजेष्वादि लीपः हर्षजडेन हर्षविरायाणिना कुलिशवृत्तांकि
तंतस्य रथो रिदं तदीयं अंगं शरीरं परमं शत्रुस्य शत्रुत्तरं अग्रमनदत् ६८ इति इति हेतु प्रकरणा प्रकारादिसमाधिचित्यमरः महती यशासनः ६९
नीयाः क्षितीशः इति कृतं नाञ्च मेधनां नवभिः अधिकं नवतिरको नृपस्य आयुषः क्षये सति दिवं स्वर्गं आरुह्युः आरोहुमिनुः सोपानानां प्रसंगः

नृपति का मं प्रतिमुक्त्वा नृपथोर्म्यं गतं मातलि सारथिर्धैर्यो नृपस्य नातिप्रमत्ताः सद्गोहं सुदक्षिणा सुसुर्यो नृपत्यवर्तते ६१ तं नृपत्यं दत्तं य
मं प्रवोधि नृपजेष्वादि शासनहारिणा हरेः परमं शत्रुं हर्षजलेन प्राणिना तदीयं मर्गं कुलिशवृत्तांकि ६८ इति क्षितीशो नृपति नवाधिको
नो ३ महोक्तं महो यशासनः समाहृत्य दिवं मायुषः क्षयं सप्तमं सोपानं परंपरोमिव ६९ अथ सविषयया वृत्तात्मा यथाविधि स्तुते नृपतिरु
कुदं दत्तं यमै सितं तपवारणं मुनिव्रतं तह कायां दिव्या तपो सह शिष्ये गलित वयसो मिह्या कृतामिदं दि कुलवृत्तं ७ इति श्रीरघुवंशे
महाकाव्ये कविश्री कालिदासकृतं दि लीपवन प्रस्था मो नमस्वीयः सर्गः ३॥

किमिव ततान् ६८ अथेति अथ विषये यथा वृत्तात्मानि वृत्तचितः
सदिलीयो यथाविधि यथा शास्त्रं नृपस्य नृपतिरु कुदं दत्तं यमै ककुदं ककुदं नृपस्य गोराजलक्ष्मीति विष्णुः सितं तपवारणं च तह ३२ दत्तं य
देव्या मुदाक्षिणाया सह मुनिव्रतं तह कायां दिव्या तपो सह शिष्ये गलित वयसो मिह्या कृतामिदं दि कुलवृत्तं ७ इति श्रीरघुवंशे
नो तज्जसं ह कृत्वा दशो लुक् इदं वनगमनं कुलव्रतं दि देव्या सहैत्यनेन संयत्तीकवान् प्रस्थाप्य उक्तः तया वदन्त वल्क्यः सुतविन्यस्तपती कलया वामुगो

नृपति मातलि सारथिः रथोः संबन्धितं कान्तं मनोरथं धाः सुप्रतिप्रातश्चक्रवावृत्तिमुत्तवान् मायायां सद्वसश्चक्रवर्तिः सुप्रत्ययः यथाः ॥ १ ॥
सुदक्षिणा सुसुर्युरयि नातिप्रमत्ताः विजयलाभेयश्चक्रवावृत्तिः सन् नृपत्यस्य नृपशब्दस्य सुसुपेति समासः नृपस्य सद्गोहं प्रतीत्यवर्तते ॥
नृपति हरिर्द्रस्य शासनहारिणा मुहुरेण प्रथमं प्रवोधि तेनापितो वृत्तं तमिति शेषः प्रजेष्वादि लीपः हर्षजडेन हर्षविरायाणिना कुलिशवृत्तांकि
तंतस्य रथो रिदं तदीयं अंगं शरीरं परमं शत्रुस्य शत्रुत्तरं अग्रमनदत् ६८ इति इति हेतु प्रकरणा प्रकारादिसमाधिचित्यमरः महती यशासनः ६९
नीयाः क्षितीशः इति कृतं नाञ्च मेधनां नवभिः अधिकं नवतिरको नृपस्य आयुषः क्षये सति दिवं स्वर्गं आरुह्युः आरोहुमिनुः सोपानानां प्रसंगः

रटीम
४

पंचांगमिति पृथिव्यादीनां पंचांगानां मतानामपि गुणाः गंधदयः उत्कर्षश्चानिग्रहं पुषुषुः श्रुतौ लोके न तस्मिन् रघो नाम न वेमहीपाले सति यत्नं
स्तुजातं न वमिवाभवत् तदेव भूतजातं इदानीं अपूर्वगुणयोगादयत्नं मिवाभवदिति भावः ११ यथेति यथा चंदयत्याह्लादयतीति चंद्रः इंदुः चंद्रि
धातोरौणादिकोरप्रत्ययः प्रह्लाददोहाह्लादकरणादन्वर्थो अनुगतार्थेनामकोऽभूत् यथा च तथा च तपतीति तपनः सूर्यः नंघादित्वात्पुप्रत्ययः
प्रतायात्संतापजननादन्वर्थः तथैव राजाश्रकृतिरंजनादन्वर्थः साधकः राजशब्दो भूत् यपयिराजशब्दो राजते दीप्तिर्यात्कनिन्प्रत्ययान्तो न तुरंजैः न
प्रापि धातुना मनेकार्थत्वाद् अंजनादनेत्युक्तं कविना १२ काममिति विशाले तस्य रघोर्लोचने कामं कर्त्तुं तयोर्विष्णोर्नेकसंघातं प्रांतगते चतुष्मन्नातु चतुषः

35

पंचांगमपि मतानां मुक्तयैषु पुषु गुणाः न वै तस्मिन् महीपाले सर्वे न वै मिवाभवत् ११ यथा प्रह्लादनां चंद्रः प्रताया न पनोयैः तथैव संभूतं वधैरा
जाश्रकृतिरंजनात् १२ कामं कर्त्तुं तयोर्विष्णोर्विशाले तस्य लोचने चतुष्मन्नातु शक्तेरात्मकार्यार्थदर्शिनः १३ लघ्वप्रशमनत्वस्य मधेनं सनु
पस्थिता पार्थिवश्रीद्वितीये वंशस्यं कजलक्षणा १४ निर्वृष्टलघुभिर्मधैर्मुक्तवर्मा सुदुःसहः प्रतापस्तस्य भावोऽश्रुगुणं चानशो दिशः १५ फलेत्विषयः

सत्त्वान् कार्पाथान् कर्त्तव्यार्थान् दर्शयति प्रकाशयतीति सत्त्वकार्पाथदर्शिनः शस्त्रो वशात् सत्त्वदर्शिविद्विनामिति भावः १३ लघ्वेति अथ लोके स्या
ज्यस्य प्रशमितेन परियेयिनामनुरंजनप्रतीकाराभ्यां स्थिराकरणेन स्वस्थं समाहितचित्तं एनं रघुकमलेक्षणापप्रक्षिन्ताश्रियोपिविशेषणमेतत् शारदतीया
पार्थिवश्रीराजलक्ष्मीरिव सनुपस्थिता प्राप्ता १४ निर्वृष्टेति निशेवं वृष्टानिर्वृष्टाः कर्त्तरि क्तः अतएव लघवस्यैर्मधैर्मुक्तवर्मा त्यक्तमार्गः अतएव सुदुःस
हः तस्य रघोः भनोऽश्रुप्रतापः पौरुषमानपश्च प्रतापौ पौरुषात्तया बलितया दवः युगपद्विशो व्यानशो व्याप ॥ १५ ॥ श्रीनिर्वृष्टमस्त ॥

५९

36

आश्वयुजि शिवाय पञ्चमः ॥ २६ ॥ सितो जे नमः ॥ १५ ॥

प्रसादं देते मत्तेजसः कुंभयोने गच्छत्यश्रगास्यः कुंभसंभव इत्यमरः उदयादंभः प्रसादप्रसन्नो बभूवमहो जसो रघोरुदयादभिमवात्रां किं द्रियतां मनः च सुमेका लुप्य
 आ ५ अगस्त्यादये जलानि प्रसीदंतीत्यमरः २१ मदेति मदीदृशमदीधताः ककुदेवामस्तीतिककुंभतः मरुजकुदइत्यर्थः पुधादित्वा न्नकारस्य वत्ताभावः सतिताकु
 तानि उद्वजंतीति कुंभमुद्राः उदिकलेरुजिवहोरिति स्वराक्षयः अरुक्षिमेत्यादिना मुनागमः सहाते उदायाः महाचाः अचतुराद्यादिना निपातनादकारात्तदं लीला
 खिलं विलाससुभां तस्य रघोः उत्साहवतो वयुधं तोः परमं न कस्यचिदमेतौ यमनुवापुः अनुधनुः २२ असवेति मदेत्येव गंधयेवांतेर्मदगंधिभिः उपमानं चेतिसमाता
 तकांशः सप्तपत्नीनां वदविशेषाणां सप्तपत्नीं विशीलत्वं कशारदेविषमत्वं दइत्यमरः असवेः पुंल्लेखनात् स्याद्योनागाः अजाः गजपिनागनातं जावित्यमरः अस्म
 पञ्च आरुतनि निजपात्यधियवसप्तधैवप्रसुक्रवुः मदेवद्वयुः प्रतिगजगंधमभिमानादिति भावः कशारदेवाभ्यां मेद्राचनेत्राभ्यां मदेरुतिपातकाये कान्तासारं प्रा
 तस्य गोपुर्दिशकाणां कर्मिण्यलनिपातिनोः स्वरसंवादिभिः कंदैः शालिगोप्यजगुर्धराः २१ अससादोदयादंभः कुंभयोनेर्महोजसः रघोः परीक्षोभेरां किंचुदुर्भे
 दितो मनः २१ मदीदृशः ककुभंतः सतिताकुलमुद्राः नीलाखिलं मनुवापुर्महोत्साहस्यविजमे २२ असवेः सप्तपत्नीनां मदगंधिभिर्गताः अस्मपयवत
 आगाः सप्तधैवप्रसुक्रवुः २३ सरितः कुर्वन्तीणां यथाश्यानकदेमानं यात्रायै प्रयागासंतेरुक्तैः प्रथमं शरत् २४ तस्मै सप्तपत्नीनां वदिवीजिनीयन
 नाविधौ प्रदक्षिणां विधाजेन हस्तेनेव जयेदौ २५ सगुप्तमलपयंतः सुधया र्मियावितः २६ धंचलमादाय प्रतेत्येदिजीगीषया २७ अपानित्यर्थः २३ ॥
 सीत इति सितो गाधाः सुप्रतराः कुर्वतीयां एवामागी नत्त आश्या न कर्दमात्पुष्पं कात कुर्वती संयोगादेरतो धातोर्धरावत इति श्यापतेर्निष्ठातत्वं शारदुः ॥
 तं पुरश्क्तं रुत्साहशक्तिः प्रथमं प्राकृपाजयेदं पात्रायेवोदयामास प्रभुमंजरी किं संपन्नं स्वशरस्व पउत्साहमुत्पादयामासेत्यर्थः २४ तस्मा इति वाजिनामन्वा
 नां जीराजनाविधौ नीराजनाविधाति कर्मणि सम्यक् विधिबुद्धौ होमसमिधो वरुः प्रगतादक्षिणं प्रदक्षिणं ति सुदुप्रभृतिवा दययो भवः प्रदक्षिणं यदर्थः ज्ञात्वा त
 स्पयजिनहस्तेनेव तस्मै जयेदौ उक्तं महाभाष्ये ॥ ५ ॥ प्रदक्षिणागतो हतभुक्तं नयस्य सप्तपत्नीनां वदिवीजिनीयन इति वा निग्रहरांगजा इत्यामप्युपलक्षणे
 तेषामपि नीराजनाविधानात् २५ स इति गुप्तो मलं स्वनिवासस्थानं प्रत्यंतः शान्तुर्गन्धेन सगुप्तमलप्रत्यतः सुधया र्मिरुधनं पृथगुः सेनवारद्विः पृष्टदेशो वा अ

सु
 ५९
 ३६
 आश्वयुजि शिवाय पञ्चमः ॥ २६ ॥ सितो जे नमः ॥ १५ ॥
 प्रसादं देते मत्तेजसः कुंभयोने गच्छत्यश्रगास्यः कुंभसंभव इत्यमरः उदयादंभः प्रसादप्रसन्नो बभूवमहो जसो रघोरुदयादभिमवात्रां किं द्रियतां मनः च सुमेका लुप्य
 आ ५ अगस्त्यादये जलानि प्रसीदंतीत्यमरः २१ मदेति मदीदृशमदीधताः ककुदेवामस्तीतिककुंभतः मरुजकुदइत्यर्थः पुधादित्वा न्नकारस्य वत्ताभावः सतिताकु
 तानि उद्वजंतीति कुंभमुद्राः उदिकलेरुजिवहोरिति स्वराक्षयः अरुक्षिमेत्यादिना मुनागमः सहाते उदायाः महाचाः अचतुराद्यादिना निपातनादकारात्तदं लीला
 खिलं विलाससुभां तस्य रघोः उत्साहवतो वयुधं तोः परमं न कस्यचिदमेतौ यमनुवापुः अनुधनुः २२ असवेति मदेत्येव गंधयेवांतेर्मदगंधिभिः उपमानं चेतिसमाता
 तकांशः सप्तपत्नीनां वदविशेषाणां सप्तपत्नीं विशीलत्वं कशारदेविषमत्वं दइत्यमरः असवेः पुंल्लेखनात् स्याद्योनागाः अजाः गजपिनागनातं जावित्यमरः अस्म
 पञ्च आरुतनि निजपात्यधियवसप्तधैवप्रसुक्रवुः मदेवद्वयुः प्रतिगजगंधमभिमानादिति भावः कशारदेवाभ्यां मेद्राचनेत्राभ्यां मदेरुतिपातकाये कान्तासारं प्रा
 तस्य गोपुर्दिशकाणां कर्मिण्यलनिपातिनोः स्वरसंवादिभिः कंदैः शालिगोप्यजगुर्धराः २१ अससादोदयादंभः कुंभयोनेर्महोजसः रघोः परीक्षोभेरां किंचुदुर्भे
 दितो मनः २१ मदीदृशः ककुभंतः सतिताकुलमुद्राः नीलाखिलं मनुवापुर्महोत्साहस्यविजमे २२ असवेः सप्तपत्नीनां मदगंधिभिर्गताः अस्मपयवत
 आगाः सप्तधैवप्रसुक्रवुः २३ सरितः कुर्वन्तीणां यथाश्यानकदेमानं यात्रायै प्रयागासंतेरुक्तैः प्रथमं शरत् २४ तस्मै सप्तपत्नीनां वदिवीजिनीयन
 नाविधौ प्रदक्षिणां विधाजेन हस्तेनेव जयेदौ २५ सगुप्तमलपयंतः सुधया र्मियावितः २६ धंचलमादाय प्रतेत्येदिजीगीषया २७ अपानित्यर्थः २३ ॥
 सीत इति सितो गाधाः सुप्रतराः कुर्वतीयां एवामागी नत्त आश्या न कर्दमात्पुष्पं कात कुर्वती संयोगादेरतो धातोर्धरावत इति श्यापतेर्निष्ठातत्वं शारदुः ॥
 तं पुरश्क्तं रुत्साहशक्तिः प्रथमं प्राकृपाजयेदं पात्रायेवोदयामास प्रभुमंजरी किं संपन्नं स्वशरस्व पउत्साहमुत्पादयामासेत्यर्थः २४ तस्मा इति वाजिनामन्वा
 नां जीराजनाविधौ नीराजनाविधाति कर्मणि सम्यक् विधिबुद्धौ होमसमिधो वरुः प्रगतादक्षिणं प्रदक्षिणं ति सुदुप्रभृतिवा दययो भवः प्रदक्षिणं यदर्थः ज्ञात्वा त
 स्पयजिनहस्तेनेव तस्मै जयेदौ उक्तं महाभाष्ये ॥ ५ ॥ प्रदक्षिणागतो हतभुक्तं नयस्य सप्तपत्नीनां वदिवीजिनीयन इति वा निग्रहरांगजा इत्यामप्युपलक्षणे
 तेषामपि नीराजनाविधानात् २५ स इति गुप्तो मलं स्वनिवासस्थानं प्रत्यंतः शान्तुर्गन्धेन सगुप्तमलप्रत्यतः सुधया र्मिरुधनं पृथगुः सेनवारद्विः पृष्टदेशो वा अ

[illegible]

तेषु वारिषु च तदीयानां रघुसंबन्धिनां यत्रासो विभक्तयः संयदः पर्यस्ता इव प्रसारिताः किमिति बुद्ध्या अन्यथा कथमेवां स पदव्यतिरेकमात्रः ११ इति १ इत्यादि
 मा इष्टुं वा पावा बहुल्य इति न पुंसकत्वं न न निषत्स्यत्वात् पावा निषादिभ्यः स्त्रीलिङ्गाद्वद्भावात् पायति विग्रहः अन्यथा बहुल्येन पुंसकत्वं न प्रसंगात् तालीन
 गोमायतीति रक्षंतीति शास्त्रिणोप्यः सस्यपालिकाः स्त्रियः कर्मस्थया हि दुष्कृत्यादिना स्त्रीषु गोषु रक्षंतीत्यत्र पायोः गुणभ्योऽप्यस्य तद्गुणोदयगुणोत्थमे आकुम
 रं कुमारानां रघुकथोच्चातः कथारंभो मत्तत् कुमारैरपि स्तूयमानमित्यर्थः यत्राजगुः जायंति स्त्रीः श्रवणां कुमारस्य सत्ताः रपोः पाः कथा इति विजयादयः तत्र आरभ्यः आकु
 मारकथं तत्राभ्युपनिषादयथीभावः आकुमारकथमुच्चातेन स्त्रीभ्यो कर्मणि जातक्रियाविशेषवर्णने तत् स्यादभ्यादानमुच्चातज्जातं इत्यर्थे आकुमारकोद्भूतमिति पाठ
 कुमारस्य सत्तत्स्यकथामिच्छा रितैरुक्तं यथा तत्राश्रययत्री न गुरीति व्याख्येयं ॥२॥

37

४२.

अवाकिरजिति ययसावधाः पौरयोधितः तंरुं प्रयातं ताजेमं दशो जनेः पयतेः विं दुमि सीतोर्मयः दीरसुमुद्रोर्मयः अच्युतं विलुमिवा वाकिर
नयपक्षियन् ३१ सवति प्राचीनवर्हिनाम कश्चिनाहाराज इति केचित् इन्द्रः पर्जन्यो मघवाववा इति इन्द्रः प्राचीनवर्हिनाम यती इययो येषु हलायु
धानि धनानां तेन तुल्यः सरधः अनिलो नानु कुलवातेनो धुतेः केतुभिर्धुजेः अहिता न रिषु नूनं यन्निव भर्तृपुनिव तर्हि मत्स्या सुदातं
तेपि च विरोडि लवता गानु रते तन्निमित्तं स्यात्तन्नेय दस्यानि त्वत्तज्जायना त्वस्मिपदमिति वा मनः अथ मप्राचीदिशं यो २८ रजोमिरिति किं कुर्व
नस्पद नो धृतेः रजोभिर्धनसन्निभैर्वर्णातः क्रियातः परितः मन्त्रमेधु त्वैर्गजैश्च पञ्चमं यो मद्या काशं भुवस्तत्तमिव भूतलं च यो मेव कुर्वन् ययवि
ति एवैसा संवेधः २९ प्रताप इति अथ प्रतापस्तनो विशेषः स प्रभातः प्रतापमयतेजः कोरदं जमित्यमरः ततः त्रदत्तेना कलः तदनंतरं पराभा

अवाकिरं त्वयो वधास्तं ताजेः पौरयोधितः पयतेर्मदो धृतेः सीतोर्मयः दीरसुमुद्रोर्मयः ३० संधयो प्रणमं प्राचीनतुल्यं प्राचीनवर्हिनाः अहिता
ननिलो धुतैस्तर्जु पलिव केतुभिः २८ रजोमि कुर गोल्की लो गिने च पन सन्निभैः भुवस्तलमिव यो मक धनं यो मेव भूतलं २९ प्रता
पोरनतः श्वः पुरोगा सदनतः यो पञ्चाङ्गानी के चतुस्वधे वसावकः ३० मरु पुरा मं दे प्रोसिता योः सप्रतानदी विपिनानि प्रकाश
निशक्ति मत्वा चकारसः ३१ पुरोगेः कलुषा सस्य सह प्रस्थापिभिः कृशोः यथा स्थापिभिः यो काश्चिरेमा गीनिमगा ३२ धृतिः परागः

पुष्पजसिधलिलानीय पौरपीति विभुः यथा दद्याद्वादि रथाद्वादि कंचतुर्गवत्तं इतीत्यं चतुः संधेव चतुर्हिव संधप्रकोटे काये से विज्ञानादिषु
पक्षु नयसाहं बह्वे च निहेमः साहस्ययोः १ यानी क मिति पां द इति द्वाध्या होरुयो ज्यं ३ म विं स सरधः शक्ति तत्वा समर्थत्वा नरु पृथानि नि
जं तस्यानानि समातो मरु धवा वा वित्यमरः उदं भं सिद्धं तज्जला निचकार नाद्याः नैमिस्तार्पानदीः नायं त्रिलिग नौतार्प इत्यमरः नौवयो विषम
लेत्वादिनाय स्यथाः सुजतराः सुवेनता पो ककारा विधे मनि अरयन्ति अटव्य रं विविधं का दनं गदने वनमित्यमरः प्रकाशानि वृत्ताणि चकार
ततस्या गय कि मधि ना स्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ श्रीगुरु चरण कमलोभ्या नमः श्रीनिर्वैद्य मस्तुः ॥ ॥

तादृशीनांदलैलुवरचितानमस्यः नालिकेरासवधोभः शानवैचयपुर्वशः ४३ गृहीतेनत्रिमुक्तस्यसंधर्मविजयीत्यः श्रीयमेदं
 इनाथस्यजहारनेरुमेदिनी ४४ ततोवेलानदेनैवफलवत्यगमालिता अगत्याचरितामाशाननाशास्यनयोपयो ४५ समेन्यपरि
 भोगेनगजदानमुपिना कावेरीसहितापलुशंकनीयामिवाकरोत् ४६ बलैरधुषितासस्यविजिगीषोगताध्वनः मरिचोद्भूत
 हरितामलयोद्ग्रहयसकाः ४७ नादवागदेष्टा समसंभवाः सस्यविजिगीषोः सतीतया सस्यसंभवाः सतीतया सस्यसंभवाः सतीतया

उपाख्ययाद्सदतिकर्मत्वं ॥५७॥

आयादयपइति आयादयपंअप्रियमयपंतंमराता अरएकउतवाताः पर्वमुधताः अपिप्रतिरोपिताः यश्चास्याविताः तेवंगाः कलमाह
 वज्रालिविशेषाइव शालयः कलमायाश्चयइ कायाप्रयुसीत्यमरः तेषिआयादयपंमलयमयपंतं पादोवुधतुरीयांशो लप्रसं
 तपर्वते इतिविश्वः उरवातप्रतिरोपिताश्चयुकलैः निरुपप्रसंयः संवर्धयामासुः फलंफलेधनेवीजेनियतोमोगलामयोः संप्रतिर्क
 त्रावः भूयसइति सरपुर्वपाः धिराववसेतवोयलेः सैयैः कपितां नामनदीनरममितिक्के चित्यठेतितीर्त्वात्कलैः रजमिश्रदेशिनपयः संव
 र्तिमार्गः सनकलिगंमिमुखोपयो भूयसइति सरपुर्वपाः कुलपवतविशेषस्य मंदोमनयः सप्तः शक्तिमात्तपर्वतः प्रमथारि
 पात्रप्रसप्तात्रकुलपवताइतिविष्णुपुराणत मृद्वितोत्पादः सहप्रतापयेतोरथाभीरवेति प्रमथारि विशेषस्य मृद्वितोत्पादनिर्दिष्टं अनु

सदि

आयादयपप्रतात् कलमाइवेनेशुं फलैः सं
 वर्धयामासुः संसातप्रतिरोपिताः भूयसतीर्त्वाकपिगोसैर्नैर्धुधिरसुभि उक्तेलादेशितपयः कलिगामिमुखोपयोः भूयसप्रता
 पंमंदस्यमभूतीत्योपदेशयत् अकुरादियदयेवंचताभीगरवेदिमः ४ प्रतिजग्राहकालिगंलंमकैर्गजसाधनः पदंछेदोघतं
 शकंशिलावपीवपर्वतः ४१ दिव्योविषयकाल्यस्तत्रनायचडुर्दिने समंगलतातइवप्रतिपेदजयमिपे ४२ वायव्याखविनिर्धतास्त
 विधनहोदधेः गजानीकासकालिगंलार्थः सर्पजिवादे ४३ गामि नयवेशयतनिक्षिप्तवान् स्वप्रेदादभोजितस्तानामांसस्यययनादपि॥

५२

आत्मानंमोमनातितस्याजुंभीरवेदितेतिरजपुजीयेचिकालेनेयोवंचिशिष्टापोचितोवपि गंभीरवेदीविशेषः सगजोमजवेदिभिरितिस्थावमीपे ४
 प्रतीति गजसाधनः सनकालिगः कलिगानंभ्राजन्मगधकलिगस्यमसादगिन्यगप्रलयः अस्मैरापुधेसंरापुपसाणांछेदउपुक्तशिलवंधीपर्वतइव
 प्रतिजग्राहप्रभियुक्तवान् ४१ दिव्यमिति काकुत्थायसुः तत्रमंदेद्रोहिजांनृपात्तुर्दिननागनाद्यानांवास्तवैशयातादुर्दिनंलक्षणावर्धमुधते विमल
 सहित्वासव्यथाशाधंमंमल्लजान्प्रवविजयमंगलोचममिविकइवजयमिधप्रयेदप्राय यत्सर्वोपधितानंतेनमंगलमरोचकमितिप्रादवः ४२ ४३

39

मकेरलदेवोषुकाविजही मुरचीतिकेचित्तरंति तस्यामारुतेनउधृतंउष्णयितंकेतकंकेतकीसंवधिरजःतयोधवारवाणानांरघुम-
 टकचुकोनोकचुकोवारवाणाह्नीत्यमरः अयत्तपटवासताअयत्तमिधवस्तुवासताइवत्यत्रगमत् पिष्टातःपटवासकइत्यमरः
 पूइअभ्याभूयतेति चरतांगलतांवाजिनांवाहनां वाजिवाहवगंधर्वहृषसैधवसप्तयइत्यमरः गात्रसंजितैःगात्रेषुशब्दायमा-
 नैः कर्त्तरिक्तः संजितैरितिपाठः सजतेरार्पितात्कर्मणिक्तः वर्मभिःकवचैःपवनेनोद्भूतानांकंपितावांराजतास्तीव्रानांध्वनि-
 रभ्यंभूयततिरस्कृतः॥७॥॥७॥॥७॥ श्रीतिविंशमस्तुःराम॥७॥॥७॥ श्रीगुरुचरणांकमलेभ्योनमः॥७॥

संज्ञरिति श्रुतेः लक्षणमेलानामेलानानां ज्ञपति सधुः उत्पन्नजीलाः अलंकृजित्यादिनाः सुचुप्रत्ययः फलरेखावः फलरजो
 सि तुल्यगंधिषु समानगंधेषु सर्वधनीतिवद्दिनतौ वदुःश्रीः मंत्रभानां कटे धुगडे धुससंनुः सक्ताः गजगडेः कटिः कटावित्यमरः ६८ भोगी
 ति चंदनामो चंदनदुमारां भोगिवेहनमार्गवुसर्पवेहनानां निमेषु समर्पितसंजितं त्रिपदी विदिनां पादं मुखं लब्धकानां अपि त्रिप
 दीपादवं धनमिति पादवः करिरां ग्रीवासमवर्गैवेकं च वधनमिति ग्रीवाभ्यां गप्रत्ययः नास्ति सतनसंज्ञभनं घुड्योलुडीति परम
 पदेषु पादित्वाद्दृष्टं निदिनमियादिनां करलोपः ४९ दिशति दक्षिणासां दिशि रवेरपिते जोमदायते मदेभवति लोहितादित्वात् रवेर

संज्ञरिति श्रुतेः लक्षणमेलानामेलानानां ज्ञपति सधुः तुल्यगंधिषु मंत्रभकटे धुगडे धुससंनुः ६८ भोगिवेहनमार्गवुचं
 दनानां समर्पितं नीचसंज्ञमिगां ग्रीवां त्रिपदी विदिनां मर्पि ४९ दिशि मदायते लजो दक्षिणासां रवेरपि त
 स्यामेव रघोः पांशः प्रतापं न विवेहरे ५ तां प्रपणीतमेतस्य मुक्तासारं मोहदधे ते निपत्य दहस्तस्य यशः ।
 स्वमिव संचितं ५९ सति विविशं यथा कामं तदं लीनं चंदनो लीनविबदिशस्स्योः शैलो मलयदुर्दरा ५२ ॥

प्रत्ययः वाक्यषड्धात्मनेपदं दक्षिणायमेतेजोमाधादिति भावः तस्यामेव दिशि पांशः पांशुनां जनपदातो राजानः पांशः पांशोर्नगरवक्त
 यः रघोः प्रतापं न विवेहरे न सोढवंतः सूर्यविजयिनेपि विजितवानिति नायकस्य महामुक्त्योग्यते ५ तां प्रपणीति ते पांशः तां प्रपणीत
 यास्ये तस्य संगतस्य मोहदधेः संबंधिसंचितं मुक्तासारं मोहकं वरं सागो वले स्थिरं चोन्मये लीनं चंदनं त्रिपदीत्यमरः संस्वकीयं संचितं यश इव त
 सैरप्येति पत्यप्रणिपत्यदुः यशसः अभूत्वा दोषमंतां प्रपणीतं संगमोक्ति कोत्यतिरिति प्रसिद्धं ५९ सति असति याममेतत् अस
 सविज्ञमः सरधुः तदेषु सानुषु जालीनचंदनो वासचंदनानुलेपो तस्या दक्षिणासां दिशस्तना विवस्थितो मलयदुर्दरा नाम शैलो यथा ।
 कामयथेन निर्विशप्य भुज्यानिर्विशोभति भोग्यो रित्यमरः ॥ ५२ ॥ श्रीगुरुचरणा कमलेभ्यो नमः श्रीनिर्विशमस्तुः श्रीगणेशाय नमः ॥

रत्नेम
४५

यवनीति सरधुः यवनीनां यवनस्त्रीणां जातेरस्त्रीविषयादिति शेषः मुखानि यजानीव मुखपद्मानि उपमितसमासः तेषां
मधुना मधेन यो मदो मदरागः कार्यकारणभावयोरभेदेन निर्देशः तं न सेहे कथमिच्छकाले प्रावृत्त्यतिरिक्तकालेन
लदोदयः प्रावृत्तिपक्षविकाशस्याप्रसक्तत्वादयजानीसंबन्धिनं बालातपमिव अज्वलितत्वाद्भवसंबन्धित्वं सौरातपस्य इ
संग्राम इति तत्परधोरश्वसाधनैः पश्चाद्भवैः याश्चात्येव नैः सह दक्षिणापश्चात्पुरसत्सक सहायेततीया ऋगाराणां वि
। काराः शार्ङ्गाणि धनं धितेषां हजितैः श्रयवाशार्ङ्गैः ऋगसंबन्धिनिः हजितैः विज्ञेयाः अनुमेयाः प्रतियोधाः प्रतिभटाः यस्मि

40

यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः बालातपमिव यजानीनामकालजलदोदयः सै संग्रामस्तुमलस्तस्य याश्चा
त्यैरश्वसाधनैः शार्ङ्गैः हजितविज्ञेय प्रतियोधैरजस्य भर्तुः मन्त्राय वर्जितैस्तेषां शिरोभिः स्मृत्तुलैर्मही तस्मात्स
रघाव्यासैः सौदोऽपटलैरिव धिप्रयनीत शिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः प्रणिपातप्रतीकारः संभोहिमहात्मनोऽपि

मृतस्मिन् रुज

सितुमलः संग्रामः संकुलं युद्धमभूत् तुमलं रणसंकुलमिति विश्वः धिभलेति सरधुः भस्त्राय वर्जितेर्जीराविशेषकृतैः सुहीदलफलोभत
इतियादवः स्मृत्तुलैः प्रवृद्धमुखरोमवह्निः सिध्मादित्वास्त्रचप्रत्ययः तेषां याश्चात्यानां शिरोभिः सरघाभिर्मधुमत्तिकाभिर्व्यतिः सरघामधु
मत्तिकेत्यमरः कुडाः सरघाः कुडावंगानदीवेषा सरघा कटककारिकेत्यमरः शाश्वतौ सुडाभिः कृतानि दौडाणि मधुनि दौडं मधुनि पानीये इत्यम
रः कुडाभ्रमरवद्वरातया दजितिसंज्ञायामत्र प्रत्ययः तेषां यटलैस्त्वकैरिव महीतस्मात्तादयामासाः धिप्रयनीत इति शेषाः कृतावशिष्टाः अपनीत
शिरस्त्राणाः अपसारितशीर्षतयाः संतः शरणागतलक्षणाभेदे सरधुशरणं ययुः तथाहि महात्मना संभोः सौदोः प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारोऽपि

राम
४५

स्य सौहिमं नो ईश

स्वर्जरीतिः स्वर्जरीणां तृणादुमविशेषाणां स्वर्जरः केतकीतालीस्वर्जरीचतृणादुमादित्यमरः स्तंभेषुकांडेषु अस्ती
 प्रकाउः स्तंभः स्यात्स्लान्नाकारवाचयेस्तरोरित्यमरः मध्यानां च धानां करिणां मदीकारेण मदस्त्रावेण सुगंधिषु गंधस्येत्या
 दिनादकारः कटेषु गंडेषु पुनगेभ्यः नागकेसरेभ्यः पुनागपुष्पाणि विहाय लपलोपे पंचमी शिलीमुखः अलयः पेतुः अ
 लिवाणो शिलीमुखः अलित्यमरः ततोपि सो गंधं निश्यादिति भावः ५८ अवकाश इति उदन्ता तु दधिः रामायणं मदग्यापन्न
 म्यर्थितः पारितः सन्नवकाशं स्थानं ददौ रघवे तु अत्र रांतमहीपालयाजेन करं बलिंददौ बलिहस्तांशवः करादित्यमरः

स्वर्जरी स्तंभधनधानां मदीकारसुगंधिषु कटेषु करिणां पेतुः पुनगेभ्यः शिलीमुखाः ५८ अवकाशं किलोदन्ता तं रामायणं
 म्यर्थितो ददौ अत्र रांतमहीपालयाजेन रघवे करं ५९ मते मरुद्वनोत्कीर्णं अकविक्रमलक्षणं त्रिकूटमेव तत्रोत्कीर्णं
 चकार सः ६० पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना इन्द्रियार्यानि वरिषुंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ६१

तत्रोदन्ते करे समुद्रसौदेतोपचारः करदानं तु मीत्यानतु याजेति रामाशो हत्कर्षः ५९ मतेति तत्र सरघुर्मतानां इमानां रद्वनोत्कीर्णं
 निदंतस्तान्येव भावेकः अकानि सुदानी विक्तमलक्षणा विपदाकमदिस्त्रा विजयवर्ती बलिस्थानानि यस्मिन् तं त्रिकूटमेव
 वैर्जयस्तं भंकाधर गाढप्रकारं त्रिकूटोदारे वोत्कीर्णं दत्तं संभद्रवरोत्कीर्णं यस्यापकोमदित्यर्थः ६० पारसीकानिति ततः सरघुः संयमी यो
 गीतस्त्वज्ञानेन इन्द्रियार्यानि इन्द्रियमनाकानि यन्नुद्बयास्तीकानां रतेन तु स्थलवर्त्मना त्रयस्य नमने दिव्यनायि जलपथेन समुद्रयानस्य नि

अत्र रांतानां समुद्रमध्यदेशं
 पितृत्वात् इति भावः

第

नेतु विदेशाणां धर्मैरेतवः प्रोक्तं सुखमसाद्येति भावः । गण

नवतानांगुहायाः अधिकरोशतेरित्यप्रत्ययः तेषां सिंहानां संवेपि धरित्यरावत्यत्र लौकिनेरापित्वेव प्रीतिभुगनावलोकनकल
सेन्यघोषेन नोकलकलसंभ्रमकारणोत्सवपि असंभ्रमग्रंतः लोभविभविस्ते ननः प्रसन्नप्रतिवेपि सन्नासः स्थित शशनकचवा
मास सेन्यघोषस्यार्थस्वभ्यतेमापचेचितमेवमनादुत्तशुभापक प्रतिभावः असंभ्रमत्वे हेतुः तुल्यसत्त्वानामिति नहि सप्रवत्तः समवलाहिभेती
तिभावः १३ भर्जोचिनि भर्जोचुभर्जोचपत्रेषु भर्जोचोभुजाभूर्जोमदुल्लूचमिनामतेति यादवः मर्मरः शुक्लपराध्वनिः मर्मरः शुक्लपराध्वनिः
ति यादवः अयं च गुणः दिशत्तु शिष्यपि वर्तते प्रयोज्यते च मर्मरः गुरुध्वनौ धिनिष्ठि अतो मर्मरः भूतः मर्मरः शब्दवतो भूतः इत्यर्थः वरिचक

विनयंत इति तस्य रघोर्धो धाः भटाः आसीर्गम्यजिनरत्ना निचर्म प्रेहानिया सुता सुजाता वलापानां भूमिषु मदीका नो ॥ ३ ॥
हासादीमधुरसेति चेत्तमरः मधुभिर्ज्ञात फलप्रकृतिकैर्मधैः विजयप्रमं पुधुदेविनयं ते स्मर्यनीतवंतः कर्तव्ये वा शरीरे क
र्मणां स्मनेषु लट्स्मरति भवार्थे लट् ईदृश इति ततोरपुर्भास्वान् स्मर्य इव शरीरेणाः उच्चैः किरणैरिव किरणोत्सवस्य स्वांशुग
मस्ति रणोत्सव इत्यमरः उदीचान् उदयान् चान् नृपान् नृसान् उदकानि चो धीमन् कोचेरी कुचेरं संवधिनीदिशमुदीची प्रतस्थे अनेकै
र्नृपदेनेन मुपमायया हृदहीस्त्वानेकैश्च शब्दत्वात् सा वाक्याममादिभेनि विनीतेति सिधुर्नामकाग्नीरदेशेषु कश्चिन्नदी विशेषः देशे

विनयंते स्म तपो धामधुभिर्विजयप्रमं आसीर्गम्यजिनरत्ना सुजाता वलापानां भूमिषु इति ततः प्रतस्थे कोचेरी भास्वानि वरधुदिशं
शरीरैरिवोदीचान् उदिरिष्यन् नृसान् निव ॥ ३ ॥ इति तानं जप्य स्नानेन वक्रत्यारण्यपुरःसरान् महार्गवमिवोदीचिः प्रवित्तेशोत्तरापथं
विनीध्यान्मास्तस्य सिधोतीरे विचेष्टनैः उधुर्बुजिनः स्तथा सप्तकुंकुमकेसरा इव तत्र हृणा वरोधानां भर्तृषु व्यक्त
विजयं कपोलपाटलादेशि वभ्रव रघुचेष्टितं ॥ ३ ॥ नदविशेषे धौ सिधुर्नाम रतः स्त्रियमित्यमरः सिधोतीरे विचेष्टनैरंगपरिव

स्य नैर्विनीता ध्यान्मास्तं रघोर्कमिनो अग्राः लघाः कुंकुमकेसराः कुंकुमकुमुमकैर्जलकापेयां तान् यथा लघुकुंकुमकेसराः स
ताः येषां तान् स्तंधान् उधुर्बुजिनः कथयन्ति स्म इति तत्रेति तत्रोदीचादिदिशि भर्तृषु व्यक्त विक्रमं भर्तृवधेन स्फुटपराक्रममित्यर्थः रघुचे
ष्टितं रघुवापारः हृणाः जनपदाः क्षत्रियलैषामवरोधाः अतः परस्मिन् तेषां कपोलेषु पाटलस्य पाटलिप्तः तादृशादिकृता
रूपस्य आदेशि उपदेशिकं वभ्रव अथवा पाटल आदेशी आदेशाय मत इव वभ्रवस्य संलेशाय मत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ राम

[illegible]

विश्वामुरिति सैनिकायां सेनायां समवेताः प्रायस्तीयकप्रत्ययः नमेरुणां सुखं नागानां चायासुनिष्कानां दृष्टुपविष्टानां कस्तूरीकायां
नामिभिर्वासितो संगः सुरमिततलाः दृष्टः शिलाः अध्यास्याधिष्टाय विविधविश्रांतः ७५ सरलेति सरलेषु देवदारुविशेषेषु आसक्तानि नि
यानि मातंगानां गजानां ग्रीवानि ग्रेवेयाणि कंदमखलानि ग्रीवाभ्येष्टेति चकारादृष्टप्रत्ययः तेषु सुखितत्वचः प्रतिफलितभक्तः
विधिपयः नक्तं जलंतोलताविशेषाः नेतर्नायकस्पर्पोरस्तेरुदीपिकाः तेलनिरपेक्षाः प्रदीपाः आसन ७६ तस्येति तस्य रघोरुत्तरेषु
किं तेषु निवासेषु सेनानिवेशेषु कंदरुजुभिर्गजैर्वहताः निष्पीडाः त्वद्योषांते देवदारवः किरतेभ्यो वनेचरेभ्यो गजानां वर्धप्रमा
णां वर्धदिरुप्रमाणपोरित्यमरः शशंसुः कथितवंतः देवदारुकंधत्वकंदतेर्गजानामोन्नत्यनुग्रीयत इत्यर्थः ७७ तत्रेति तत्र रेमा

विश्वामुर्नमेरुणां चायासुध्यास्यसैनिकाः दृष्टो वासितो संगो नियमागानामिभिः ७५ सरलासक्तमातंगग्रेवेयस्कुक्षितलिधः आ
न २ सैनौषधयोर्नेतुं कमेस्तेरुदीपिकाः ७६ तस्योत्तरेषु निवासेषु कंदरुजुदंतत्वचः गजवर्धकिरतेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ७७ तत्र जन्यं रघोर्षी
रं पार्वतीपैंगोरेभूत् नाराचक्षणीयाश्मनिष्येयसतितानलं ७८ शरैरुत्सवसंकेतात्सकृत्वा विरतोऽस्वान् जयोदाहरणं वादोगी
ययामास किं नराद ७९ शरयोः पर्वतिभवेः पार्वतीयोः पर्वतात् उद्धति उद्धप्रत्ययः गहोरुत्सवसंकेतात्स्यैः सप्तभिः सह गगानुत्सवसंकेतान्न
यत् सप्तपांडव इति महाभारते नाश्वानां वायविशेषाणां क्षेपणीयानां भिडिपात्तानां अश्मनां च निष्येयसंघर्षात् उत्पत्तिना अतनलायस्मिन्नप्यो
क्तं क्षेपणीयो भिडिपालोक्तगोदीर्घमहाफल इति याज्ञवः पारंभीमं जन्यं युधं अर्भुत् युधमायोध नं जन्यमित्यमरः ७८ शरैरिति सरयुः शरैर्क
रैः उत्सवसंकेतान् नाम गगानुत्सवान् कृत्वा जिवेत्यर्थः किं नरात्वाहोः सभुज योर्कयोदाहरणं जयत्वायकं प्रबंधविशेषं गाययामास
गतिबुध्दित्यादिना किं नराणां कर्मत्वं ॥ ७९ ॥ श्रीगुरुचरणकर्मलेभ्यो नमः ॥ १०॥ श्रीनिर्विजयस्तु ॥ १०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ १०॥ राम ॥ १०॥

२.टी.म.
५८

कीमकोशासनमः इदीवरदलश्यामंनिदिशानंदकंदलं वंदारजनमंदरंनंदेहंयुदुनंदनं १ तमिति विश्वजिति विश्वजिनाश्रिय
ज्ञोऽध्वरे यज्ञः संकोचरोयागइत्यमरः निःशेषविश्वारितेदसं जगदायनेचुरारिः कोशातामर्थाशीनांजातंसमूहोयेनतंतपो
क्तं कोशाः स्त्रीकुप्रलेदिव्येशास्त्रेःपीसिगहेमनाविनिधादवः जातजनि समूहयोरितिशाश्वतः एतेनकोऽसत्यानवसरज
हिसत्त्वयति तंदितीशंरघुउपात्रविद्योवरतंतोः शिष्यः कौत्सः इत्यधकेत्यराहभोयवा दः गुरुदक्षिणापीयुष्यवादिभ्योदेशे
इत्यर्थाच्चसंनिहितानंदताचेतिइतिः अत्रसाख्येयइतिभावः अपेदेजाय सर्गः शिन्वृत्तमुपजाति लक्षणंतु स्यादिद्वज्जायदि
तौजमोऽगपेद्वज्जाततजास्तौगो अनंतरोदीरितलक्षभाजोपादोयदीयावुपजातयज्ञाइतिलक्षणात् १ सइति अनर्थः

५३

तमध्वरेविश्वजितिदितीशंनिःशेषविश्वारितकोशाजातंउपात्रविद्योगुरुदक्षिणापीकौत्सः अपेदेवरतंतुशिष्यः १
समन्मयवीतहिरण्ययत्तात्प्रातिधायाधमनर्धशीलः कृतप्रकाशंयज्ञसाप्रकाशः प्रत्यजगामोतिथिमातिथेयः २

शीलः अमल्यस्वभावः असाधारणस्वभावइत्यर्थः मूल्येयजाविधावर्धः शीलंस्वभावेमहत्तइत्यमरराश्वतौ यज्ञसाकीर्णप्रकाशइति
प्रकाशः पचापचू अतिथिबुसाधुरातिथेयः अतिथिंयसतिसवतेदीजितिइन्नत्रययः सरघुः हिरण्यविकारोहिरण्ययंदंदिता
यनादिसूत्रेणानियातः वीतहिरण्ययत्तादपगतमुवर्त्तपात्रत्वात् यज्ञस्यसर्वस्वदक्षितत्वात्इतिभावः मन्मयेमृदिकोपात्रे
अर्थः अर्थमिदं पादापभ्योचेतिपत्रत्ययः यज्ञार्थइत्यंनिधायकृतेनशास्त्रेणप्रकाशंप्रसिधं कृतंशारू वदतयोरित्यमरः
अतिथिमभ्यागतं कौत्संअतिथिर्नागुहागते

इत्यमरः प्रत्यजगाम ॥२॥

५८

संज्ञा सरपुः सर्वसंज्ञाया यस्य सर्वस्वदक्षिणं विश्वजितं सर्वस्वदक्षिणं इति श्रुतेः विश्वजितं नाम यस्य संज्ञा जहे कृतवानित्यर्थः पुनः
चेतदित्याह सतांसाधनांवारिमुचामेघानामिव आदानमर्जनं विसर्गायदित्याभाय यात्र विनियोगायेत्यर्थः ८० सतां तद्वति काकुत्स्था
रघुः सतांते यस्तान्ते ॥ सत्रमाकर्तनेयस्ते सदादाने धर्मे पचति विश्वः सचिवानां सरवः सचिवसरवः सन्नेका मः यतानुस
राद्ये तदार्थं यज्ञः सचिवत्वं यपदेशः राजाहः सचिवश्च गुर्वीभिर्महतीभिः पुरस्त्रियाभिः यजाभिः शमितं पराजयेन यच्छलिकंडुः खंवे
लसंवायेवातान् ५० रेवेलेलस्य मलीकमिति वादवः चिरविरहोऽंकां विनाऽसुकाः अवरोधाः अंतःपुरांगनायेवातान् राज्ञोऽयत्नानि

सचिवजितं मारेभ्यस्तं सर्वस्वदक्षिणं आदानं विसर्गाय सतांवारिमुचामिव ८० सतांते सचिवसरवः पुरस्त्रियाभिर्गुर्वीभिः
शमितं पराजयेन मलीकान् काकुत्स्थश्चिरविरहोऽसुकावरोधान् राजन्यान् स्तूपुरनिवृत्तयेन मेने ८० तेरेखा ध्वजकुलिशात्
पत्रचिह्नं सभाजं शरणायुगं प्रसादलभ्यं प्रस्थानप्रणतिमिरगुलीधुचकुर्मौलिषु कच्युतमकरंदरेणुगौरं ८५ इति वीरपुवंशे
महाकाये कालिदासकृतैरपुदिपिजयो नाम चतुर्थः सर्ग समाप्तः ४ राजन्याः क्षत्रियास्तान् राजश्वसुरं च दितिजातोपत्यययः मूर्ध्नि वि

ज्ञो राजन्यो वाहुजः क्षत्रियो विराडित्यमरः स्तूपुरं प्रति निवृत्तये प्रतिगमनायानुमेतेऽनुज्ञातवान् ८० तद्वति ते राजान् रेखा च ध्वजाश्च कुलि
शा निचातपत्राणि च ध्वजाः काये रेखा इत्यर्थः तानि विज्ञानियस्मिन् तथोक्तं प्रसादेनैव लभ्यं प्रसादलभ्यं सभाजः सार्वभौमस्योः
च शरणायुगं प्रस्थाने प्रयाणसमयेषां प्रणतयो नमस्काराः ताभिः करणैः अंगुलीधुमौलिषु केशेष्वप्युपाः स्नानः सात्यातिताभ्यश्च तेर्मक
रंदैः पुष्परसैरेणुभिः परमैश्च गौरं गौरं वस्त्रं चक्रुः ॥ ८५ ॥ इति वीरपुवंशे माध्यायकोलवलमस्ति नाचविरचितायां रघुवंशसमाख्यायां संजीविनां च

॥ तुर्यः सर्ग समाप्तः ॥ ४ ॥

ह्रीं ४९

क्रियेति क्रियानिमित्तेष्वपि कुशेषु मुनिभिः वत्सलत्वात् न गलेष्वन्यत्र भग्नकामाश्च प्रतिहते वातेषां मुनीनां अंकारवश्यास्तासु युतानि
 नाभीनां नालानियस्याः सातथोक्ता मृगीणां प्रसूतिः संततिरनघाञ्ज्यसनाककाचित् अनयापि नीविमित्यर्थः ५: खिनो यस्य स न च घ
 नितियादवः ते हि व्यालभयादशराजं अंकरावधारयन्ति ७ निर्वर्त्यतेति ये स्त्रीर्षजलैर्नियमाभिषेको नित्यस्तानादि निर्वर्त्यतेति या
 एते येभ्यो जलेभ्य उच्यतेति शेषः पितृणां ममिषायादीनां निवायां जलपक्ष्पसां जलयः पितृदानं निवायः सादित्यमरः निर्वर्त्यते
 उक्तानां प्रकीर्णैः पतधा न्यानां वष्टैः षष्ठभागेः पालकत्वात् एवमप्यसंकिता निसेकतानि पुलिनानि येषां नित्योक्तानि वायुका
 कंतानि तीर्षजलानि शिवानि भद्राणि कश्चित् अनुपलब्धानि किमित्यर्थः उच्छो धन्या श आदानं कपिशोः

44

क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वाद् भग्नकामा मुनिभिः कुशेषु तदं कश्या युतनाभिनाला कश्चिन्मृगीणां मनघा प्रसूतिः ७
 निर्वर्त्यतेति ये नियमाभिषेको येषो निवायां जलयः पितृणां तानुं उच्यते किं तसेकतानि शिवानि वस्तीर्षजलानि कश्चित् ८
 निवारया कादिकं उं गरीयैराम एतजानयदेकचित् कालापयन्नानि धिकल्पनागे वन्यं दारी रस्थिति
 साधनं वः ९ शाश्वतं न शीलमिति यादवः षष्ठाष्टमाभ्यां जचोति षष्ठशब्दाद्भागार्थे न प्रत्ययः अतएव
 एतार्थत्वात् सररागुणेत्यादिना नषष्ठी समासप्रतिषेधः सिकता येषु संतीति सेकतानि सिकता शर्कराभ्यां
 चेत्यणप्रत्ययः रानी वारेति कालेषु योगकालेषु उपयन्नानां सागतानां मतिः र्थीनां कल्याः कल्याः भागाः यस्तु
 वृथोक्तं वने न वन्यं शरीरस्थितेः जीवनस्य साधनं वायुकां पच्यते शतिपाकः फलधान्यमिति यावत् नीवारया कादि
 आदिशब्दात् शपामाकादिधान्यसंग्रहः जनपदभ्यः प्रागेतजानयदेः तत आगत इत्यणप्रत्ययः क उं गरीये क उं गरीये सं
 र्भिक उं गरीयाः क उं गरीयासु सक्ती वेधान्यत्वचितुषः उना नित्यमरः क उं वरदक्षिणा चेत्युच्यते प्रत्ययः तेर्गेति हिषादि
 भिना मृष्यते कश्चित् न भव्यत किं ९

तमेति विधिजः शास्त्रज्ञः अकरणे प्रववापभीरुस्यर्थः मानधनानां अग्रपापी अग्रेसरः अपयशोभीरुस्यर्थः कृत्यवित्तकार्य
सः आगमनप्रयोजनमवश्यं प्रवृत्त्यनितिकृत्यवित्त विशोपतिर्मनुजेभ्यः बोधिशो वैष्णवमुजावित्यमरः विहरभाजं आसनगतमु
पविष्टमित्यर्थः विष्टो विष्टपीदम्मुष्टिः पीतापमासनमित्यमरः वृक्षासनया विष्टरुतिनिपातः तंतपोधनं विधिवत् विध्यर्हं यथा
शास्त्रमित्यर्थः तदर्थमिति वनिप्रत्ययः अर्चयित्वा आरात्समीपे आरादूरसमीपयोरित्यमरः कृतं जलिः सन्वसमोरात्रकारेण
वाच ३ अग्रगृहीति हे कुशाग्रवुद्धे सत्सुधे कुशाग्रीयमतिः प्रोक्तः स्वसदृशीचयः पुमानिति हलायुधः मंत्रकृतो मंत्रद्वारा
सुकर्ममंत्रपापत्यादिना किं कृपीणानमगृहीः श्रेष्ठे तव गुरुः कुशल्यपि ज्ञेयवान् किं अपि प्रश्नं गर्हसमुच्चयप्रश्नशंका

तमर्चयित्वा विधिबद्धिधित्सुपोधनं मानधनाग्रपापी विशोपतिर्विहरभाजनात् कृतं जलिः कृत्यविदित्युवाच ३
अग्रगृहीति मंत्रकृता मपीणां कुशाग्रवुद्धे कुशलीगुरुस्तं यत्स्वयाज्ञानमंशेषमात्रं चेतन्यमुप्रादिवदीक्षितेन ६ कार्ये
नवाचामनुसाच शब्दार्थद्विगो धेयविलोपितं आयापतेन व्ययमेतराथैः कचित्महर्षे विधिधतयस्तत् ५ आधार
बंधप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुतनिविशेषं कचिन्तयाद्यादिरुपपन्नो वाचमच्छिदांशमपवादयानां ६ संभावनास्वपीयमरः

यतो यस्माद्गुरोः त्वया शेषज्ञानं लोके न उप्सरजोः सर्वज्ञैतत्प्रबोधद्वारा संसीकृतं ६ कार्येनेति कायेन उपवासादिरुच्यं चाप्यसादिना
वाचवेदपाठेन मनसा गात्रजयादिनापि कस्यो न वासवस्येन्द्रधैर्यं तुषीति वैसवधैर्यलोपि स्वदायहारं कजनक इत्यर्थः पत्रयः अश्वद
सकृत् मुहुर्मुहुः पुनः वाचवभीक्ष्णमसरुत्सना इत्यमरः संभृतं सचितं महर्षे वरतंतो ह्निविधं वा अन्नकां जेतत्रयः अंतरायैर्विपैः इन्द्रैरिताश्रः
शापैर्मयं वागमावापते कचित् मनीषते किं कचित्ताम्रप्रवेदन इत्यमरः ५ आधारेति आधारेण बंधप्रमुखैर्यालवात्तनिर्माणादिभिः आधारज्ञा
लवात्तबुद्धेधिकरणापि चेतोदवः आत्ममपादयानां वाचादिमदिज्ञात्वा ब्रह्मवान्साहयसु ब्रह्मचर्यं कर्म कचिन्नास्ति किं ॥ ६ ॥

य ३

अथानि० किञ्चित्प्रसन्नेन सतामहर्षिणा सम्पक्विनीयशिशुयित्वा विद्यामुपदिश्येत्पर्य० गृहाय गृहस्था॥
 अमं प्रवेष्ट० क्रियार्थोपपद्येत्पादिना चतुर्थी० अनुमते० अयि० अनुज्ञातः किं० हियस्मान्नेतवसर्वेषा
 माश्रमाणा ब्रह्मचर्यवानप्रस्ययतीना उपकारेक्षमं शक्ते० समशक्तेहितं विधित्यमरः द्वितीयमाश्रमं ग
 र्हः स्थं शंक्रमितुं प्राप्तुं अयका लोहि० विद्याग्रहणं न तर्थात्तस्येति जाय० कालसमये वेलासु त्रुमन्प्र
 त्यय० सर्वोपकारक्षममित्यनुमनु० यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जंतवः वर्तन्ते गृहिणस्तद्वदश्रि
 त्येतरमाश्रमा इति १० कश्चलं प्रश्रविधायागमनप्रश्रचिकीर्षुराहा॥ तवति॥ अर्हतः पूज्यस्य प्रकाशस्य॥

अथैप्रशान्तेन महर्षिणा त्वं सम्पक्विनीयानुमते गृहाय॥ कालोत्पये शंक्रमितुं द्वितीयं स
 र्वोपकारक्षममाश्रमं ते॥ १०॥ तवाहूतो नाग्निगमेन नृत्तं मनो न योगक्रिययोस्तु कं मे
 अथैज्ञयाशासितुरात्मना वा प्राप्नोसि संभावयितुं वनात्मा॥ ११॥

अर्हः प्रशंसायामिति हरेः प्रत्ययः॥ तव अग्निगमने आगमनमात्रेण मनो न नृत्तं न तु नृ
 ष्टं किंतु न योगक्रिययाऽता करणे उत्सकसोत्कंठं॥ तत्परे प्रसिता सका विष्टार्थोपकृत
 त्क कर इत्यमरः प्रसितोत्सुकाभ्यां नृत्तीया॥ सप्तम्यर्थे नृत्तीया॥ शासितुर्गुरोराज्ञया अयियात्मना स
 नोवा॥ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यामिति नृत्तीया॥ मांसं संभावयितुं वनात्मा प्राप्नोसि॥ गुर्वर्थस्वार्थवाग्ना
 गतमित्यर्थः ११

२०टी
म.
५१

स्थानइति। भवानेकनराधियः सन् सर्वभौमः सन्मरवजं जज्ञं। नविद्यते किं च नयस्यत्य
किंचनः अत्रोपवा मित्यादिनामयूरयंसकादिषु निपातनात् तत्पु रुषः तस्यभावस्तत्त्वं
निर्धनत्वं व्यननक्रिप्रकटयतितत्स्थानेन युक्तं युक्ते हे सां प्रतस्थानइत्यमरः तथाहि॥ सु
रेपर्यायेण क्रमेण पीतस्य हीमांशोः कलाक्षयो वृद्धेरुपचयात् आघ्यतरो हिवरः खलु
तन्निष्काशो भंते गतित विभवे आधिषुन

४६

स्थाने भवानेकधराधियः सन् किंचनत्वं मखजं विनक्ति पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कला
क्षयश्चाघ्यतरो हिवृद्धेः ॥ १५ ॥ तदनुत्पत्ता बदनन्य कार्या गुर्वर्थमाहर्तुं महपतिष्य। स्वस्य
सुतेनिर्गलितो वृगर्भं शरद्वनं नार्हति चातकोपि ॥ १६ ॥

राइतिभावः॥ अत्र कामदक॥ धर्मार्थं टी। राकोशस्य सौरात्वमपिशो भते॥ सुरे पीतावत्रोष
स्य कृत्स्नपक्षस्य विधोरिव ॥ १६ ॥ तदिति॥ तन्न स्नात्वा बदनन्यः कार्या यावत्तावच्च सा कः
ल्येव धौमनोऽवधारणो प्रयोजनान्तररहित एवाहं अत्यतो बदान्यांतरात् गुर्वर्थं गुरुधनं
आहर्तुं अर्जितुं यतिष्ये उद्योक्षे। ते तु न्यस्वस्ति शुभमस्तु। नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी तथा हि०
वातको धराणीयतितं० ततो यंचातकानां रुजाकरमिति हेतोरन्यगतिकोपीत्यर्थः निर्गलितं
अदेवगर्भो यस्य तं शरद्वनं नार्हति नयाचेत० अहं ते गतो याचने चेति धातुः याचनार्थे रणो देन

२०टी
म.
५१राम
५१

तवर्ह तश्चादिनायदुक्तं तन्वविप्रमिताहः भक्तिरिति प्रतीक्षेयुष्येषु प्रप्रीक्षेयुष्यमरः
भक्तिरनुरागविशेषः ततवकुलोचिताकुलोचिता~ अथस्तुचितं भाष्यमिति यादवः हेम
लजागसार्वभौमतया भक्त्या पूर्वा नतिशये अतिवर्तसे० किंतु सर्वत्र वार्तं चेत्तर्दिकथं स्वेदः
विभ्रुवदृश्यसे अत आहः व्यतीतेति० अह व्यतीतकालो अतिज्ञातकालसन् अर्थि जाव
त्वामभ्युपेत इति मे विषादः ॥१४॥ शरीरेति॥ हेनरे इतीर्थे सत्यात्रे प्रतिपादिता दत्ता रुधिर्येन स॥

भक्तिं प्रतीक्षेयु कुलोचिताते पूर्वमिह जागतया निशेषे॥ व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतस्त्वा
मर्थि जावदिति मे विषादः ॥१४॥ शरीरमात्रेण नरे इति ह्यज्ञातासि तीर्थ प्रतिपादि
तार्थिः आरण्यकायात्रफलप्रसूतिस्तवेन नीवार इवावशिष्टः ॥१५॥ ७॥ ७॥ ७॥

तद्योक्तः तीर्थशास्त्राध्वरसंज्ञोपायोपाध्यायमंत्रिष्विति विश्वः येनौ नलावतारे च मंत्राद्यष्टा
दशस्वपि पुण्यक्षेत्रे तथा यात्रे तीर्थे स्पादृशनिष्वापीति॥ हलायुधः॥ शरीरमात्रेण सिष्टं न आ
रण्यका अरण्यमवाप्तुं यामुनिमुखाः॥ आरण्यमनुष्पदतिबुभुक्षुः प्रत्ययः॥ तैरुपात्ता फलं
मेव प्रसूतिर्यस्य सः॥ स्तवेन कांडेनावशिष्टः प्रकृत्यादितान् तृतीया नीवार इवावशिष्टः॥

शोभये ॥

र. टी.
म.
५२

सर्ग
५

समाप्तेति॥ समाप्तविधेन मयामहर्षिगुरुदक्षिणायै दक्षिणास्वीकारार्थं विज्ञापितो भूत् सच गुरुः चिरया स्वस्मितोपचारांतां उक्तरामेन नक्तिरावपुरस्तादथ मम गणयत् संख्याकृतवान् तेनाक्तं वदुष्टयः किं दक्षिणायै त्यक्तं वनित्यर्थः अथ वानक्तिमेव तां दक्षिणां इत्यगणयदिति योज्य॥ २०॥

५७

समाप्तविधेन मयामहर्षिं विज्ञापितो भूत् गुरुदक्षिणायै समे चिरया स्वस्मितोपचारांतां नक्तिमेव गणयत् पुरस्तात्॥ २०॥ निर्वधसंज्ञातस्यार्थकार्पणमचित्तपत्वा गुरुणारुमुक्तः विज्ञस्य विद्यापरिसंख्यायामेकोटिश्चतस्रो दशचारुरेति॥ २१

निर्वधेति॥ निर्वधेन त्रार्थनातिशयेन संज्ञातक्रोधेन गुरुणार्थकार्पणदारिद्र्यं अचिंतयित्वाऽविचार्य अहं विज्ञस्य धनस्य चतस्रो दशकोटिश्चतुर्दशकोटीर्मे मत्स्यं आहुरआनयेति विद्या॥ परिसंख्याया विद्या संख्यानुसारेणोक्तं॥ अत्र मनुः अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः पुराणधर्मशास्त्रं च विद्याश्चेताश्चतुर्दशेति॥ २१॥

५१

एतावदिति। एतावदाक्यमुक्ताप्रतियातुं कामो यस्य तं प्रयातुं कामं गंतुं कामं। तुं काममनसोर
 सीति मकारलोपः। मरुषः वरतंतोः शिष्यं कोत्सं नृपतिः रघुः निषिध्य निर्वार्य हे विद्वन् त्वया
 गुरवे प्रदेयं वस्तु किं मात्मकं किं यत् किं परिमाणं कंचेति रावकोत्सं तं अन्वयुक्तं अष्टकं त ए
 श्चोनुयोग एकाचेत्यमरः ॥१८॥

एतावत्का प्रतियातुं कामं शिष्यं मरुषेर्नृपतिर्निषिध्य किं वस्तु विद्व
 न्गुरवे प्रदेयं त्वया किं यद्वेत्ति तं मन्वयुक्तं ॥८॥ ततो यथावद्विहिताध्वराय व
 तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय वर्णाश्रमाणां गुरवे सर्वान् विचक्षणाः प्रस्तुतमा
 च चक्षे ॥१९॥

ततः इति। ततो यथावद्यथार्हं श्रुर्हवतिः विहिताध्वराय विधिवदनुष्ठितयज्ञाय सदा
 चारायेत्यर्थः स्मयावेशविवर्जिताय वाग्निनिवेशश्रद्धाय अनुष्ठतायेत्यर्थः वर्णानां ब्राह्मणादी
 नां आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च नियामकाय तेषां गुरुत्वधर्मप्रतिष्ठापकत्वं वर्णाः स्य ब्राह्मणा
 इत्यमरः ब्रह्मचारी गृहीवानप्रस्थजितुश्चतुष्टयेऽशाश्रमाः स्तीत्यमरः सर्वकार्यनिर्वाहकार्येत्यर्थः तस्मै र
 ब्रह्मचारिणा इत्यमरः वर्णा ब्रह्मचारिण इत्यमरः वर्णा ब्रह्मचारी

विचक्षणां कुशलो विद्वान्बली ब्रह्मचारी विद्वान्
 इति प्रत्ययः सकौस्त प्रस्तुतं प्रकृतमाचक्षे
 इति

म.
रंटी

५३

सा
५

त्वमाह रघोः सकाशात्कामं मनोरथं नवा प्यश्रप्राप्य वदान्यांतरं दानंतरंगतः सुर्वदान्य
एलललद्वदानाशोडाव कुप्रदाइत्यमरः॥ इत्येवैरुपस्यापवादस्य नवः इदं प्रथमो वतारः
आविर्भावो मेमाभूत्मास्तु। रघोरिति स्वनामग्रहणं संज्ञावितत्वघातनाथं तथा च संज्ञा।
वितस्वचा कीर्तिर्मरणादतिरिच्यत इति भावः॥ २४ स इति॥ सत्वं महिते हरजिते प्रसस्ते०

४८

गुर्वर्धमर्थी श्रुतपारद्वारघोः सकाशादनवाप्यकामं॥ गतो वदान्यांतरं मि
त्ययं मेमाभूत्परीवादनवावतारः॥ सत्वं प्रसस्ते महिते मदीये वसंश्चतुर्थी
प्रि रिवोग्यगारे द्वित्राण्यहान्यहंसिसोदु महन्त्यावधत्ते साधयितुं त्वदर्थे॥ २५

प्रसिद्धे मदीयेऽर्गगारे त्रेताग्रे शालायां चतुर्थेऽग्निरिव वसन् द्वित्राणि द्वे त्रीणि वाऽहानि
दिनानि॥ संखयाभ्यासन्नाह्नाधिकं संख्यासख्ये या इति वहुव्रीहिः वज्रोहो संख्याये उ
जवकुगणादि उच्यन्त्ययः समासांतः सोढुमहं सिंहेश्वरः अहं नृमान्यत्वदर्थं तव प्रयोज
नं साधयितुं यावदधत्ते यतिष्ये यावत्पुणनिपातयोर्लङिति न विध्यर्थे लट्॥ २५ ॥

५३

५३

लोहमिति॥ सोहंसपर्याविधिजाननेनर्घ्यापात्रेराजवंतंप्रभुशब्द एव शेषोयस्यतंम
 त्वानिः स्वनिश्चित्येत्यर्थः॥ श्रुतनिष्क्रयस्यविद्यामूल्यस्यालोतरत्वादतिमहत्वात्तसं
 प्रत्युपरोधुनिर्वधुनास्युत्सहे॥२२॥ इत्यमिति॥ द्विराजकांतिश्चंद्रकांतिःचंद्रसमको॥ ३
 तित्वेनतदर्थप्राप्तिवैराग्यंवारयति। द्विराजःशशिधरेनक्षत्रेशःक्षयाकरइत्यमरः ०

सोहंसपर्याविधिजाननेनमत्वाजवंतंप्रभुशब्दशेषं श्रुत्युत्सहेसंप्रतिनोप
 रोधुमल्येतरत्वाच्चतनिष्क्रयस्य॥२२॥ इत्यहंजेनद्विराजकांतिरावेदितेवेद
 विदांवैरागा एनानिच नैद्रियवृत्तिरेनजगादभूयोजगदेकनाथः॥२३॥ ॥

तस्मात्सोमोराजानोवास्तराजानामितिश्रुते। एनसोनिवृत्ताइन्द्रियवृत्तिर्यस्यसःजगदेक।
 नाथोर्ध्ववर्षदविदांवैरागाश्चेष्टेनद्विजेनकोत्सेनरइत्यभावेदितोवेदितःसन्नएनकोत्सेन
 यषुनर्जगाद॥२३॥ गुर्वर्थमिति॥ श्रुतस्यपारदृष्टवानश्रुतपारदृष्ट्वा। दृशेःकृन्प्रत्ययः
 गुरवेगुर्वर्थं गुरुदक्षिणार्थयथातथाश्रथीयाचक्रः विशेषणद्वयेनाप्यस्याप्रत्यारब्धयः।

तथेति॥ अथ जन्मादाक्षराः प्रतीतः प्रीतः सन्तुस्परधोरवितथममोघं संगिरं प्रतिज्ञां अथ प्र
तिज्ञाजिसंविदायत्तु संगिरं इत्यमरः तांगिरमितिकेचित्पवंति॥ तथेति प्रतित्पग्रहीत्॥ रघुर
यिगां नृमिंश्चाज्ञासारां रघुहीते धनामवेक्ष्य कुबेरार्थं निःकृतेष्टं आहर्तुं चकमे इत्येषा २६ वसिष्ठे
ति॥ वसिष्ठस्य यन्मंत्रेणोदाहरणमनिमं च प्रोदायां तज्जातप्रजावात्सामर्थ्याधेतोः उदन्वदा॥

तथेति तस्यावितथं प्रतीतः प्रत्यग्रहीतांगिरं मथ जन्मा गां मात्रासारां रघुरप्यवे
क्ष्य निःकृष्टं मर्थं चकमे कुबेरान्॥ २६॥ वसिष्ठ मंत्रोदाहरणं जातप्रजाव उदन्वदाका
शमहीधरेषु मरुत्सरखस्येव बलाहकस्य गतिविजघ्नं निहितं द्रव्यस्य॥ २७॥

शमहीधरेषु उदन्वति उदधौ आकाशे शमहीधरेषु मरुत्सरखस्य मरुतः सखेति तत्पुरुषः बहुव्री
होसमासां ताजावात् ततो वायुसहायस्येति लभ्यते॥ वारीणो बालाहकः पृथोदरादि
त्वात्साधुः॥ तस्यैव मेघस्यैव तद्रव्यस्य गतिः॥ संचारो निविजघ्नेन विवाहिता हि॥ २७॥

वृत्ते स्थितस्य भजानां मधिपतेर्नृपस्य नमः ५

सर्ग
५

रु. टी
म.
५५

अथेति॥ अथ पीतमनाः महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः प्रस्थाप्यमानः सन् आशंसायां नू-
तवन्नेति न विष्यदर्थे क्तः उष्ट्राणां क्रमेलकानां वामीनां वडवानां च शतैः वाहितार्थं प्रा-
थितधनं आनं सर्वं कायं विनयमभिमित्यर्थः प्रजेश्वरं शुंकरेण स्पृशन् वाचं उवाच॥
३२ किमिति। वृत्ते स्थितस्य न्यायवर्तिनः न्यायेना ज्ञानमर्थस्य वर्धनं पालनं तथा स-
त्यात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधमिति कामदः तस्मिन् कामान् स्तुते इति काम-

50

अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थं प्रजेश्वरं पीतमना मनीषी स्पर्शकरेणानुततः॥
वकायं संप्रस्थितो वाक्पुमुवाच कौत्सः ३२॥ किं मत्र चित्रं यदि कामसूत्रं वृत्ते॥
स्थितस्याधिपते भजानां अचित नीयस्तु तव प्रभावो मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा ३३

महि २

सूः यदियत्सूक्ष्मदुहेत्यादिना किं अत्र कामप्रसवे किंचित्रं न चित्रमित्यर्थः किंतु
तव प्रभावो मात्वं चितनीयः येन त्वया द्यौरपि मनीषितं अभिलषितं दुग्धा॥ दुहेदिकं
मकत्वादप्रधाने कर्मणि क्तः प्रधानकर्मण्यारब्धे येण्यादीनां दुर्धिकर्मकान् अप्र-
धाने दुहादीनां एतेन कर्तुं शक्यं कर्मणा इति स्मरणात्॥ ३३ ॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥

५५

नमिति। अथतिरधुरभिर्यस्यमानादभिगमिष्यमाणात्कुवेराक्षध्वं वजेराकुलिशोनभिने
 सुमेरोः पादप्रत्यंतपर्वतमिवस्थितं॥ पादः प्रत्यंतपर्वत इत्यमरः॥ शृंगं सुमेरोरितिक
 वित्याठः॥ तं नासुरं नास्वरं॥ न जनासन्निदोरधुरजितिरधुरच प्रत्ययः॥ रुमराशिसम॥
 मेघ१ स्तकृत्स्नकोत्सायदिदेशादयो ननुचतुर्दशकादिमात्रमित्येवकारार्थः३ जनस्येति ॥

तंचूयतिर्जासुररुमराशिलक्ष्मं कुवेरादभियास्यमानान् दिदेशकोत्सायसम
 स्तमेवशृंगं सुमेरोरिवतृजुभिन्ना३० जनस्यासाकेतनिवासिनोद्योवप्यभूता०
 मभिनेद्यसत्त्वा गुरुप्रदेयाधिकनिस्पृहोधीनपार्थिकामादधिकप्रदश्च॥३१

तोऽर्थिदातारोद्योवपिसाकेतनिवासिनः अयोऽनंदिनीतुसेतियादवः जनस्याभि
 नेद्यसत्त्वोत्पन्नवसायावभूता इवेषुव्यवसायेषु सत्त्वमत्त्वोषु जनुष्वित्यमरः कोद्यो॥
 गुरुप्रदेयादधिकेतिरिक्तइवोनिःस्पृहोधीनपार्थिकामादर्थिनः मनोरथादधिकं प्रद
 दातिइतिनथोक्तः॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ॥ प्रदेयज्ञानिकप्रत्ययः नपञ्च॥ ३१ ॥

प्रवोद्यानिवासिनः साकेतं स्यादयोध्यायां कोशला४

अशास्यमिति॥ सर्वाणिश्रेयांसिभुजानिअधिजग्मुषः प्राजवतःनेतवान्यत्पुत्रानिरिक्तमाशास्य
 आसीः साधंपुनरुक्तभूतंसर्वमिदमित्यर्थः किंत्वीश्वसुत्यजवतंजवतःपितेवात्मानुरूपत्वमुत्पद्य
 णमित्यर्थः पुत्रंलजस्वप्राप्नुहि॥ ३४॥ इत्यमिति॥ अग्रजन्माब्राह्मणः॥ अग्रजन्माद्विजयेत्तानात
 रिब्रह्मणिस्मृतइतिविश्वः इत्यंराज्ञेआशिषंप्रयुज्यगुरोःसकारांसमीपंअतीयायप्राप। राज्ञा॥

आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतंश्रेयांसिसर्वाणिअधिजग्मुषस्तो पुत्रंलजस्वामगुणानुरूपंजवतं
 मीड्योभूव तःपितेव ३४ इत्यंअग्रजन्माशिषंमग्रजन्माराज्ञेप्रतियायगुरोःसकारां राज्ञेपि
 लेनेसुतमाश्रतस्मादालोकंकीर्तयेदिवजीवलोकः॥ ३५ ब्राह्मेसुहृत्तैकिलतस्यदेवीकुमार।
 कल्पसुपुत्रकुमारं

यिजीवलोकःप्राणिसमूहःजीवःप्राणिनिगीव्यतांविश्वः अर्कात्तत्रालोकं प्रकाशमिवचैतन्यमि
 तिपाठेज्ञानमिव॥ तस्मात्कोत्सवाक्यादाश्रुतंलेनेप्राप॥ ३५ ब्राह्मइति॥ तस्यरघोर्महिषीत्रा
 स्ते तस्येदमित्यण ब्रह्मदेवताके॥ अभिजिन्नामकेसुहृत्तैकिलइषदपरिसमाप्तावित्यादि
 नाकल्पप्रत्ययः॥ ० ॥ कुमारंपुत्रसुपुत्रे॥ ॥ कुमारोबालकेस्कं दाइतिविश्वः॥ ७ ॥

विति४

सै।

वि।

सो।

र.टी
म.
५१

52

अत्रानुवाचनत्वादिगुणयोगात् स्वरूपीयसंबंधं चिंत्य विचार्य पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं।
 विवाहयोग्यवयसं विचिंत्य स न्येनं पुत्रं मृधां स मृधां विदन् धियस्य नोजस्य गज।
 धानी पुरी प्रतिप्रस्थापयामास धीयंतेऽस्यामिति धानी करणाधिकरणयोश्च तदधि
 करणार्थमुद॥ प्रत्ययः राज्ञां धानीति विग्रहः ॥ ४० ॥
 तं स्थाप्य संवर्धमसौ निचिंत्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रं प्रस्थापयामास सैन्य
 मेन मृधां विदन् धियराजधानी ४० तस्योपकार्यं रचितोपचारं वन्येतराजाना
 पदोपदानिः मार्गं निवत्सा समनुजं दसूनोर्वनबुरुधानविहारकल्या ॥ ४१ ॥
 तस्येति ॥ उपकार्यसुराजयोगेषु पटन्नव नादिषु सोधेरुग्रीराजसदनं उपकार्योपकारिके
 त्यमरः वचव्याख्याने स्त्रीरस्वामी उपक्रिय ते उपकरोति च पटभं उपादिराजसदनमिति र
 चिता उपचाराः शयनादयो येषु ते तपोक्ताः जनपदानां जनपदेभ्यः आगतानां उपदानिरु
 पायने वन्यजवनेन वा इतरेषां ते वन्येतरा अवन्या इत्यर्थः नवरुब्रीहावितिसर्वनाम
 तिकल्पप्रत्ययः वस्तु ४१

५१

उपातेति॥ गुरुन्योविधिवद्यथाशास्त्रं उपातविधेयं तद्विधं योवनस्योद्देहादाविर्भा
वाधेतोविशेषकांतं सोम्य तमजं प्रतिसामिला वापि श्रीः धीरोन्नतचित्रास्थिर
चित्तोन्नतिर्यातुतद्वे र्यामिति संज्ञेतमिति रूपालः कन्यापितुरिवगुरोः रघोः अनुज्ञा॥
मानकाक्षरमेव योवराज्याहं नृदित्यर्थः अनुज्ञाशब्दापितृपारं न अमुपमासामर्थ्या॥

उपान्तविधिविधिवङ्गुरुन्यस्तं योवनोद्देहविशेषकांतं श्रीगंतिकामार्गपुरोरैव
ज्ञाधीरेव कन्यापितुराचकाक्षः ३८ अथेश्वरेण क्रयकोशिकानां स्वयंवरार्थं स्व
सुरेडुमत्या आभः कुमारानयनोत्सकेन नोजनेन हतोरघवे विसृष्टः ॥ ३९ ॥

त्यागिगृहणयोग्यताचध्वन्यते ३८ अथेति। अथस्वसुर्भागिन्या इडमत्याः स्वयंवरार्थं कु
मारस्यानयने उत्सकेन क्रयकोशिकानां विदुर्जदेशानामीश्वरेण स्वामिना नोजनराज्ञा।
आप्तोहि दूरतोरघवे विसृष्टः प्रेषितः ॥ क्रियमानयोगेपि चतुर्थी आप्तग्रहणं अत्रैव
तात्पर्यद्योतनार्थं ॥ ३९ ॥ तमिति॥ ७ ॥ असौ रघुः तं नोजंस्तद्य ७ ॥ संबंधः

२० टी
म.
५८

भिजोषेति॥ कथं नूतो गजः निरोधो विहासितधातुनामपि धौतगैरिकादिनामपि नीत्वा भिरु
ध्वरेषा स्वाभिलषताभिधातजनिताभिः शबलेन कर्तुरेण॥ चित्रकिमीरकत्मा यशचकेताश्च
कर्तुरइत्यमरः आत्मभिः पाषाणैः विकुण्डिते कुण्डी नूतेन दंतद्वयेन रुद्धवान्नाम तत्तत्पः क
श्चित्पर्वतः तस्य तटेषु वप्रक्रियां वप्रक्रीडां उत्साहेन केलिः शृंगाद्यैर्वप्रक्रीडानिगद्यते इति
शब्दार्णवः। आसनकथयन्सूचयन्नित्यर्थः॥ ४४॥

53

निःशेषविहासितधातुनापि व प्रक्रियामुत्तमवत्तदेव नीलोर्ध्वरेखाश्रवणेन शंस
नदंतद्वयेनाश्रमविकुंठितेन ॥४४॥ संहारविशेषलघुक्रियेण हस्तेन तीराभिमुखः स
शब्दं वज्रोसनिदन् वृहत्तरंगान् वार्यगलाभंग इव प्रवृत्तः ॥४५॥ ४५
संहारेति ॥ संहारविशेषयोः संकोचनप्रसारेण योर्लघु क्रियेण
क्षिप्रव्यापारेण लघुक्षिप्रमंडुत इत्यमरः हस्तेन भृशुंडादंडेन हस्तोत्तमवत्तदेव
करेन करयो रयीति विश्वतः सशब्दसंघाववृहत्तरंगान् निदन् विदोयन् तीराभिमु
खः सगजः वारीगजबंधनस्थानं वारीतुगजबंधनं तियादवः वार्याग्रगलाया विष्कुनस्य

凡

取

45

सन्ति। विलंघिताध्वानि ज्ञातमार्गः सप्रजः शीकराई शीतलेरित्यर्थः मरुद्भिर्वर्तितैरानर्जिताः कं
 पिताः नक्रमालायस्मिस्तस्मिन् निवेशाहर्दित्यर्थः चिरविल्वारवृक्षजनेदाः चिरविल्वानक्रमा
 ला करजश्चकरंजइ तमरः नर्मदायारोधसिरेवापाकरीरेकांतं शान्तरजो निर्धूसराः केतवो
 ध्वजायस्यतसं न्यनिवेशायामास ४२ अथेति। अथोपरिष्ठाद्वर्ध्व उपरिष्ठादिति निपातः अमर्द ३५
 मर्दलो जादिति जाचः अमरेः प्रागु न्मज्जनात्पूर्वसूचितो जायितोतः सलिले प्रवेशायस्य सतथोक्तः

उपर्यु

संनर्मदारोधसि शीकराई मरुद्भिर्वर्तित नक्रमाले निवेशायामास वि लंघिताध्वा
 क्तांतरजो धूसरकेतुसैन्यं ४२ अथोपरिष्ठाद्वर्ध्व उपरिष्ठादिति निपातः सलिल प्रवे
 शः निर्धोतदानामलगं उज्जितीयस्य सतथोक्तः दानं जमदेत्यागे इति शाश्वतः ॥ श्री ॥ श्री ॥
 निर्धोतदाने साहितमदेऽतरा वामलेगं उज्जितीयस्य सतथोक्तः दानं जमदेत्यागे इति शाश्वतः ॥ १५
 निर्धोतदानावासो अमलगं उज्जितीय प्रशस्तो इति गं उज्जितीय प्रशस्तो वाचनश्चेति समासः भित्ति।
 शब्दः प्रशस्तार्थः तथा गणारनमहोदधौ म तल्लिङ्गमिश्राः सुः प्रकां उस्थलमिन्नप इति निनिप्रः
 देशोवा। भित्ति कुम्भे प्रदेशोपीति विभक्तः निर्धोतदाने मलेगं उज्जितीयस्येति वा नन्वोगजासा
 रिजो नर्मदायाः सकाशात् पंचम्याः सितप्रत्ययः उन्नतोऽप्यितः ॥ ४२ ॥

र. श्री
म.
५६

54

संतः प्रभोरणा सहस्रियकाः हस्त्यारोहानिवाहितः इत्यमरः विमुखाः पराङ्मुखा वन-
वुः ॥ ४८ ॥ स इति ॥ सगजजिन्ताबंधा ये सेने बिनबंधः उताः पलायिताः युगं वहंती नियु-
युग्माः बाहयस्मिन्सः सचासौ शून्यश्चतभगाः अन्ताः रथावयवदारुविशेषाः अक्षोर-
शस्यावयवपात्रके षट्मिदियमिति शाश्वतः येषां ते जनात्ता अतएव पर्यस्ताः यतिता-
रथायस्मिन्तं रामाणां स्त्रीणां परित्राणो संरक्षणो विहस्ताः आकुलाः विहस्तव्याकुलौ समा-
संविन्नबंधद्रुतयुग्मशून्यं जनाक्षपयस्तरथं क्षणेन रामापरित्राणविहस्तयोध-
सेनानिवेशंतुमुलंबकारः ॥ ४९ ॥ तमायतंतं नृपतेरवधोवयः करीति श्रुतवान्कु-
मारः निवर्तयिष्यन् विशिखे नकुं जेजघान ज्ञात्वा यतकृष्टचापः ॥ ५० ॥ ७॥
वित्यमरः घोधायस्मितं सेनानिवेशं शिविरक्षणेन क्षणाभानंतुमुलंबकारः ४९ नमिति। नृप-
तेराज्ञो वयः प्रवध्य इति श्रुतवान् आख्यातं ज्ञातवान् कुमारः प्रापतंतं प्रतिधावतं गज-
निवर्तयिष्यन्तु हरिष्यन् अतएव नात्मायतं अननिदीर्घं न नर्थस्य न शब्दस्य सुश्रुपेति।
तनार्थमेव ग्रहणं कृतं ॥ ५० ॥

सं
५६

सर्प

शेलेति॥ शेलोपमः स गजः शोक्लमंजरीणां जालाविकृतं दानि उरसा कर्षन् पश्चात्तटे
उत्तमं पूर्वनेन गजेनोत्पीडितो नूनो वारि राशिः सरस्य वाहस्तटमुत्ससर्पः ॥ ४६ ॥ तस्येति॥
तस्यैकनागस्यैकाकिनो गजस्यैकपोलजितो र्जलावगाहस्तजलक्षानेन मंजरा मात्रं शांता॥
निवृत्ता मदुर्दिनश्रीः मदवर्षलक्ष्मीः वनेतराणां ग्राम्याणां च नेकपानदिपानां दर्शनेन
पुनर्दिदीपे ॥ ४७ ॥

शेलोपमः शोक्लमंजरीणां र्जलाविकर्षन्तरसां स पश्चात् पूर्वतडुत्पीडितवारि
राशिः सरस्य वाहस्तटमुत्ससर्पः ॥ ४६ ॥ तस्यैकनागस्यैकपोलजितो र्जलावगाहस्तजला
मात्रं शांता वनेतरानेकपदर्शने न पुनर्दिदीपे मदुर्दिनश्रीः ॥ ४७ ॥ ॥ ५० ॥

सप्तच्छदेति॥ सप्तच्छदस्य वृक्षः विशेषस्पर्शीर वल्कडुः सुरभिः प्रवाहः प्रसारेयस्य तं कटु
तिक्तकषायवास्तुसौरभं पिप्रकीर्तिता इति यादवः असह्यतदीयं मदमाप्रायसेना गजे
शविलंघितस्तिरस्कृतः आधोरणानां रुक्षिपकानां तीव्रमहान् पलोयैस्तेतयोक्ता॥
सप्तच्छदहीरकडुप्रवाहं न सह्यमाप्रायं मदं नरीयं विलंघिताधोरं तीव्रयत्रसिना गजे शविषुखी वभूवुः ॥ ४८ ॥

र. टी
प्र०
६०

सर्ग
५

संज्ञाति॥ । महर्षिश्च प्रणतेन मत्मानुनीतिः सन्पश्चात्तुतांशंतिमंगरुन् उष्मजलस्योष्मं
त्वं प्रप्रेरासपस्यवासंयोगात्संयकत्तितनुप्रकृत्या उष्मात्वेयत्तुशोन्यसाप्रकृतिः स्वभावः
विधेयप्राधान्यात्सेतिल्लिङ्गनिर्देशः महर्षीणांमपिशान्तिरेवस्वभावेनक्रोधइत्यर्थः ५४

55

सवानुनीतः प्रणतेन पश्चात्तुतांशंतिमंगरुन् उष्मत्वमग्न्यात्पसंययो
गाद्धेतुहियत्सप्रकृतिर्जलस्यः॥ ५४ इत्वाकुवंशप्रभवोयदातेनेत्यत्यजः कुंभमयोः
मुखेन संयोक्ष्यसेस्त्वनवपुर्महिम्नातदित्येवोचत्सतयोनिधिर्मा॥ ५५॥ समोचितः सत्व
वतात्वयाहंशायाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यादृथा हि मे स्थास्वपदोपलधिः ५६
इत्वाकु इति॥ । इत्वाकुवंशोः प्रभवोयस्यसाऽजोयदातेकुंभमयो मुखेन लोहाग्निराशरेण नेत्यति
विदारयिष्यति॥ तदास्त्वनवपुषामहिम्ना पुनः संयोक्ष्यसे संगम्यसे इति तपोनिधिर्ममिबोचत्॥ ५५
समोचित इति॥ चिरप्रार्थितदर्शनं यस्मिन्नेन सत्ववतावलवतात्वयाऽहंशायात्संमोचितः मोऽ
दंशपितः नवतस्तवप्रतिप्रियं त्युपकारं न कुर्याच्चेन्मे स्वपदोपलधिः स्वस्थानप्राप्तिः॥ ६
पदं वनसितत्रागस्थानलक्ष्म्याधिवल्लुब्धित्यभरः वृथा व्याप्यादितदुक्तः प्रतिकर्तुमशक्तस्य
जीवितात्मरणं वरमिति॥ ५६॥

संज्ञासूत्रम्

संज्ञाति॥ सगजोविधमात्रः किंनरप्रकृतिः तथापि नागरूपं जशरीरं उत्सृज्यते नृत्तं तेन वि
स्मितेः तद्विस्मितेः सैन्ये दृष्टः सन् स्फुरन् प्रजामंडलस्य मध्यवर्तिकांतं मनोहरव्योमचरं ब
भुः प्रवेदे प्राप ॥ ५१ ॥ अथेति अथ प्रजावेन उपनृते प्राप्तेः काल्पद्रुमोत्पत्त्यः कल्पवृक्षोत्पत्त्ये
पुष्पैः कुमारं अजवकीर्याभिवृष्य दशानुप्रभाजिः दंतकोतिजिः संबंधिता उरः स्थले ये तारहा
राः स्थूलमुक्ताहारस्तथेन सतथाक्तः वाचोऽस्य संतीति वाग्मी वक्रावाचो वाग्मी निरिति मिनिप्र

संविधमात्रः किंनरागरूपं मुत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः स्फुरत्प्रजामंडलमध्यवर्तिकां
तं बभूवुर्मिचरं प्रवेदे ॥ ५१ ॥ अथ प्रजावायनं कुमारं कल्पद्रुमोत्पत्त्यै रवकियं पुष्पैः उवाच वा
ग्मी दशानुप्रभाजिः संबंधितो रस्थूलतारहारः ॥ ५२ ॥ मत्तंगशापादवलपमूलाद्वाप्तवानस्मि
मत्तंगजत्वं अवेहि गंधर्वपते प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥ ५३ ॥

स्तनू

मंगतिरिति ॥ अवलेपमूलात्तंगवहेतुकात् अवलेपमूलात्वे सास्त्रेपने देवलोपि चेति विश्वः मृतः
जस्य मुनेः शापात् मत्तंगजत्वं अवाप्तवानस्मि मां प्रियदर्शनाख्यस्य गंधर्वपतेः गंधर्वराजस्य तनू
जं स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूरित्यमरः तन्वादेवैतिकेचित् त्रुः प्रियंवदीति प्रियंवदः प्रियवशो व
दः स्वर्जितिरिव च प्रत्ययः ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ प्रियंवदाख्यमेव जानीहि ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ॥

५-टी
म०
६१

तथेति॥ ॥ नासोममं इदमेति न सोमः सोमकृषधिचंद्रयोरिति शाश्वतः पुरुषश्चेष्टुः
त्यर्थः उपामि तसमासः अस्त्रवित् अस्त्रज्ञः सोऽजस्तथेति सोम उद्भवो यस्मात् सः सोमः
द्रवायाः सरितो नर्मदायाः रेवा तु नर्मदा सोमो द्रवामेकलकन्यकेत्यमरः पवित्रं पयः उप
शयः स्त्री गीत्वा आचमेत्यर्थः उद्भूतः सन्निगृहीतशापान् निवर्तितशपा उपकृतादित्यर्थः तस्मि
न्मियं वदादस्त्वमंत्रं जग्राहः॥ ५२ ॥

56

तथेति॥ ॥ त्वं पश्य पयः पयः पवित्रं सोमो द्रवायाः सरितो न सोमः उद्भूतः सोऽजस्तथेति
मंत्रं जग्राह स स्मालिगृहीतशापान् ॥ ५२ ॥ एवं तयो रध्वनि देवयोगा दासे दुषोः सख्यं
मर्चिं त्यहेतुः एको ययो चैत्ररथप्रदेशान् सोराज्यरम्पान् परो विदर्शनं ॥ ६० ॥ ७ ॥
एवमेति॥ ॥ एवमध्वनिमार्गे देवयोगा द्वैववशादचित्यहेतुप्रनिर्धार्यहेतुकं सख्यं
सखित्वं सख्युर्य इति प्रत्ययः आसे दुषोः प्राप्तवतोस्तयो मध्ये एको गंधर्वश्चैत्ररथस्य कु
बेरोद्यानस्य प्रदेशान् असौ घानं चैत्ररथं इत्यमरः अपरोऽजः सोराज्येन राजन्वत्तया
रम्पान् विर्भन् विदर्शनं देशान् पयो ॥ ६० ॥

६१

संमोहनशक्तिः ॥ हे सखि सखि त्रैलोक्यसमं प्राणः ॥ तोकाय योक्तं ॥ अत्यागसरुनो बंधुः सदैव
 वानुमतः सुहृत् एकक्रियं प्रवे निमंत्रं स प्राणः सख्यमत इति प्रयोगसंहारयोदप्रक्षेपसंकोच
 योर्विजक्तं मंत्रं गोधर्वदेवताकं संमोहने वीराश्वनेनेति संमोहनं नाम मम मम अस्मा साधत्वा
 ग्रहाणां यतो अस्मात् प्रयोक्तुरस्मात् प्रयोगिणो ॥ रिहिसानवविजयश्च हस्ते हस्तगतो विजयो न
 यतिव्यर्था ॥ ५१ ॥

संमोहनं नाम सखे ममास्मात् प्रयोगसंहारविजक्तमंत्रं गोधर्वमाधत्वा यतः प्रयोक्तुं
 न चारिहिसा विजयश्च हस्ते ॥ ५१ ॥ अलक्षिपां प्रतिपन्नुहूर्तं दयापरोक्षं प्रहरन्निमित्तं
 तस्मादुपलब्धयति प्रयोज्यं मयित्वया न प्रतिषेधो रसः ॥ ५८ ॥

वधलजितः कथमस्म्यहरणपरः स्यामिति चिन्ता ॥ ॥ अलमिति ॥ किं च मां प्रतिदि
 या प्रहारनिमित्तपालं कुतः यद्यतो हेतोः त्वमां प्रहरेन्नपि मूहूर्तं दयापरः कृपालुरभूः तस्मा
 उपलब्धयति प्रार्थयमाने मयित्वया प्रतिषेधः परिहारः स एव रोक्ष्यारुह्यतन्न प्रयोज्यं न कर्तव्यं ॥ ५८ ॥

र. टी
म.
६२

57

गद्गारस्पवेद्यां विनिवेशिता प्रतिष्ठापिताः पूर्णाकुं नायं स्यातां स्थापितमंगलकलशमित्यर्थः
रम्भारम्भणीयानवोपकार्यान् नूननराजन्वनं उपकार्याराजसम्भ्युपचारचितेन्यवदि।
तिविश्वः मदनोवाल्यात्यरांशौ शवादनंतरातरांदशो योवनमिवाधुवा। साधिरितवान्
तत्रोपितवानित्यर्थः उपान्वध्वावसकृतिकर्मत्वं ॥ ६३ ॥ तत्रेति। तत्रोपकार्यायां स्वयं
तत्रस्वयं वरसमाहतराजलोकं कं न्याललामकमनीयमजस्य लिप्सोः जावाववो
धकलुषादयिते वरात्रौ निजाचिरेण नयनाभिमुखीव नृवः ॥ ६४ ॥ तं कर्णान्तराणि
पीडितपीनरांशौ शय्योत्तरुदविमर्दकशांगरागं वेतालिका ललितबंधमना ॥ त
हराभिः प्राबोधयलुषसिवाग्निरुदारवाचो ॥ ६५ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥
वरनिमंत्रं समाहृतः संमेलितो राजलोको येन तत्कमनीयं स्पर्शणीयं कन्याललामकन्यासु।
श्रेष्ठं ललामो। रूरीललामापि प्रजाते पुरुषे ध्वजे श्रेष्ठान्तराण्युदृष्टगुच्छचिह्नश्वलिंगी।
क्षितिद्यादवः लिप्सोर्लुधुमिच्छोलभेः सनताडप्रत्ययः अस्य नावेस्यो धेपुरुषस्यानिप्रायप
रिज्ञाने कलुषाः समर्थादयिते वरात्रौ निजाचिरेण नयनाभिमुखीव नृवः राजानं कामिनं चो

नैवाधु
५
६२

नमिति॥ ॥नगरस्थायकंठेसमीपेनस्थिवांसंतमजंतस्याजस्यागमेनामनेनारुढउत्सन्नो गुरु
प्रहृषोयस्यसः कथयैकेशिकेन्द्रोविदर्नराजः प्रहृष्टोर्मिरुर्मिमालीसमुद्रः चंद्रमिवप्रत्युज्जगाम
म॥ ६१ ॥ प्रवेशेति॥ एतन्मजंश्रयायीसेवाधर्मोरापुरोगच्छित्तिरर्थः नीचेनमः पुरप्रवेशप्र
वेशंकारयित्वाऽर्पितश्रीः तथातेनप्रकारेणोयाचरितवान् यथायेनप्रकारेणतत्रपुरेसमेतोभि
हितोजनोवेदर्ननोजमानंतुप्राधुणिकंमेनेअजंगृहेहोगृहपतिमेने॥ ६२ ॥ ७ ॥ ७ ॥
तंतस्थिवासंनगरेयकंठेतदागमारुढगुरुप्रहृषः प्रत्युज्जगाम कथयैकेशिकेन्द्रोविदर्न
वृष्टोर्मिरुर्मिमाली॥ ६१ ॥ प्रवेशप्रेनेपुरमश्रयायीनीचेसथायाचरदपितश्रीः मेने
यथातत्रजनः समेतोवेदर्नमागतुमजंगृहेहो ६२ तस्याधिकारिपुरुषेप्रणतः प्रदिष्टा
प्राग्वहारेवेदिविनिवेशितरुमकुंजो रम्पारघुप्रतिनिधिः सनवोपकार्यवाल्पात्यरामि
वदशांमदुनोधुवासः॥ ६३ ॥ तस्येति॥ रघुप्रतिनिधिः रघुकल्पोरघुतुल्योदत्यर्थः उक्तंचंदंशि
नासादृश्यवाचप्रस्तावेकल्यदेशीयदेश्यादिप्रत्यप्रतिनिधीअपीते लाजः प्रणतेनमस्कृत्या
वद्भिः कसरिक्तः तस्यनोस्याधिकारोनिधोगस्तस्यपुरुषेरधिकृतैरित्यर्थः प्रदिष्टानिर्दिष्टां प्रा

58

तत्राहः तांधुरं एकन एकोष्टोद्योतवयुः पिता विनि सन् विजर्जितस्याः धुरो नवान् धरं वरु
तीति धुर्यः जाधुर्यः नारवाही तस्य पदं वाहनस्यानं अथ रंचधुर्यपदं तवदवलं वीततो विनि
शो नवेत्यर्थः नहि उभावा एको वरु तीति भावः ॥६६॥ निवेति ॥ चंद्रारविंदराजवद
नादयो लक्ष्मीनिवासस्थानानि इति प्रसिद्धिमाश्रित्योच्यते निशवशेन निशधीनेन स्मंतरा
संयोगोत्रध्वन्यते नवतापर्युत्सुकत्वं मपि त्वय्यनुरक्तत्वं मपीत्यर्थः प्रसितोत्सुकान्यान्तीया
चेत्सप्तम्यर्थे तृतीया ॥ अशिपिशब्दस्सहिष्यानुरागस्थानपक्षत्वद्योतनायं निशिरवडिताभ
र्तु रन्यासंगराज्ञानकलुषिताः स्वलेवजायिकेव ज्ञानेन्यासंगविरुते एवं उते व्यकियायितेति
दशरूपके अनवेक्ष्यमाणाः विचार्यरयंति उपेक्षाभाणा इत्यर्थः लक्ष्मीयेन चंद्रेण सहत्वादान
न सप्तशब्दादिति भावः विनोदयति विनोदं करोति विनोदशब्दात्तत्करोति तदा चष्टु इति णिच् ॥
साहचर्यदर्शनादयो हिविरहिणा विनोदस्थानानितीति भावः सचंद्रपिदिगंतलं वीपश्चिमा
सांगतः सनः असंगत इत्यर्थः अथवानिशवशेन नवताः नवेक्ष्यमाणानि शीघ्रमाणा कर्म
णिशान्च लक्ष्मीः प्रयोजककर्तारयेन चंद्रेण प्रयोजेन पर्युत्सुकत्वं द्विरहवेदनाकालात्तमत्व

उत्सुक्यमनसा पञ्चराहिकृत्यलंकारे विनोदय
सि निराभयतिदक्षिणेनाशायं हस्तवर्त्तनाय लुब्धोपयति

ततमिति। । कर्ता भूषा न्मा निपीडितो पीवरोपी नाचं सोऽयस्यतः शय्या उत्तरं दृष्ट्वा उपर्या
स्तरणवस्त्रं स्पृष्ट्वा विमर्देन यर्षणेन कृतशो विरलोऽंगरागो यस्य तं नत्वंगनासंगादिति भावः
प्रचितबोधं प्रकृष्टाज्ञानं तमेन मजं सवयस्काः समानवयस्का उदारवाच प्रगल्भगिरः सूता
त्मजावदिपुत्राः वैतालिका इति वायाठः वैतालिकाश्चोधकरा इत्यमरः वाग्निः स्तुतिपाठः।
पुरुषसिद्धावोधयन् ऊप्रबोधयामासुः ॥ ६५ ॥

रात्रिर्गता मतिमतां वरमुंचशय्यां धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगता विभक्ता यामेकतस्तव
विभक्तिगुरुविनिद्रस्तस्या भवानपरधुर्यपदावलंबी ॥ ६६ ॥ निद्रावशेन भवता धनवे
दमाना पुरुषस्तु कत्वमवलानि शिखंडितेव ल क्षीर्विनो दयति येन दिगंतलंबी सो।

नर पितृदानं रुचिरे विजहाति चंद्र ॥ ६७ ॥

रात्रिति। हे मतिमतां वरनिर्धारणाय ह्यौ रात्रिर्गता शय्यां मुंचविनिद्रो भवेत्यर्थः विनिद्रत्वं
फलमाहः धात्रेति धात्रा ब्राह्मणा जगः ताधर्मीरः धूर्स्यान्मानमुखेभार इति यादवः द्विधैव
द्वयोरेवेत्यर्थः एककारत्वेन त्रितयनिषेधार्थमित्यर्थः विभक्तानुविभज्यस्याभिताखलुतत्किम

र. टी.
म.
६६

तांमेति॥ ॥तामोदरेषु अरुणम्यंतरेषु तरुपल्लवेषु पतिते निर्धोताया हारगुटिकासु त्वर्ष इत्यमरः
तद्वद्विशदं हि मांजः लब्धपरभागतया लब्धगुणो त्वर्षतया परभागागुणो त्वर्ष इत्यमरः अध
रोष्ट्रे यतितं त्वदीयं सदृशनाच्चिदंतकां नित्युक्तं लीलास्मितवाजातिशोभते॥ १०॥ ५ ॥ ११ ॥
रे। तांमोदेषु पतितं पुमपल्लवेषु निर्धोताया हारगुटिका विशदं हि मांजः आजातिलब्धपरभाग
तया धरोष्ट्रे लीलास्मितं सदृशनाच्चिरिव त्वदीयं १० यावत् त्वत्तापनिधिराक्रमते न जानु
रुणयतावदरुणेन तमो निरस्त आयोधनाय सरतां त्वयि वीर्याते वारिष्मत्तव गुरुः स्वयं किं
मुखिनस्ति॥ ११॥ यावदिति॥ प्रतापनिधिस्तजोनिधिर्नानुर्यावन्नाक्रमते नो रुक्कतिः
आहुः उरुमन इत्यात्मनेपदं तावदनुदितरावेत्यर्थः अरुणयगुटिति शकृजटिलं जसा रूपाये।
त्यमरः अरुणो नानूरुणा सूर्यसुतोऽरुणोऽनूरुरित्यमरः तमो निरस्तं तथा हि वीरत्वयि॥
अयोधनेषु युद्धेषु युद्धमायोधनं जन्यमित्यमरः अग्रसरतां पुरः सरतां याते सति तव गुरु
पितारि पूनस्वयं मुखिन न किं वानोद्धि न त्रेवेत्यर्थः सुखाद्येभ्यस्तजाराणां स्वामिनां स्व।
यं व्यापारे खेदी न भवतीति भावः॥ ११॥

59

६६

तस्मिन् ॥ तस्मिन्मालास्मीपरिश्रुकारणाद्वलुनामनोज्ञेन वलुस्थानेन नोज्ञेचवलुनाखितं पि-
न्यवदति विश्वः युगपत्तावदुन्मिषितेन युगपदेवोन्मीलितेन सघोदः पिपरस्परतुलां अमोन्मसा
दन्पाञ्चधिरुता प्राप्नुतां प्रार्थनाया लोहं ह्येके अतः प्रदस्यं दमाना च तं ती पुरुषं तरा लिङ्गात्ता
राकनीनीकायस्य तत्तथोक्तं नाराकात्ताः कनीनित्यमरः तव चक्षुः अतः प्रचलितं अमरं चलङ्गं प
मं च युगपदुन्मिषिते सति संहरणं साहचर्यलाभ इति भावः ॥ ५८ ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥

तद्वलुना युगपदुन्मिषितेन तावत्सद्यः परस्परतुलामधिरोहितं हि प्रस्यं दमाना पुरुषो तरता
रमंतं श्रुत्वा तव प्रचलितं अमरं च यमं ॥ ५८ ॥ वं तश्च यं हरति पुष्पं मनो कलनां संसृज्य
तैसरः सिजे ररुतां शुभिनेः स्वाभाविकं परगुणं विना तवायुः सौरभ्यं मीसुरि वने मुखमाकृतस्यः

इति ॥ विजातवायुः प्रजातवायुः स्वाभाविकं नेसगिकं ते तव मुखमाकृतस्य विद्यासपवनस्य ॥
सौरभ्यं तादृकं सौगंध्यं परगुणं मान्यदीपगुणं न संक्तामिकां पेनेत्यर्थः इत्युक्तं सुमिहुरितः आ
त्तयधामीरिति कारदेशः अनोकलनां वृक्षाणां श्वयशिशिलं पुष्पं वृताद्धनात् वं तं प्रसवबंधन
मित्यमरः हरत्यादत्ते अरुणां शुभिने स्तरां किरणोद्बोधितै सरसि जातैः सरसिजेः कमलैः सह तत्पुरु

तत्पुरुषे कृत्स्नबहुलमिति सप्तम्या अनुक्तं संसृज्यते संगच्छतेः तज्जदेवादि कात्कर्त्तरि लट्

सा ५

र.टी. शतः वनेसलिलकाननेइत्यमरः दीर्घेषुपरमंडपेषुनियमितावस्था वनायदेश्यावनायुदेशमक पा
म. रसीकावनायुजाइतिहलायुधः अमीवाहा-अश्वाः निजाविहायपुरोगता निअत्रप्राप्तानिलेखा
६५ निआस्वाद्यानिसेधवशिलाशकलानि सेधवोऽस्मीतिगीतजजीवंमणिमंथंचसिंधुजइत्यमरः
वक्रोष्मणामुखमासुतेनमलिनयंतिमलिनानिकुर्वन्ति उक्तवचसिंधयोगसग्रहः स्वोक्त
दीर्घैर्वाभानियमितापरमंडपेषुनिजाविहायवनजासुतवनायुदेश्या वक्रोष्मणामलि
नयंतिपुरोगतानिलेखानिसेधवशिलाशकलानिवाहः ॥ ७३ ॥ नवतिविरलनक्तिर्वा
नपुष्पोपहारः स्वकिरणपरिवेषोद्देदशून्यः प्रदीपाः अयमपिचगि र्नेनत्वत्यबोधप्र
युक्तामनुवदतिश्रुकर्तेमंजुवाक् पंजरस्थः ॥ ७४ ॥

60

कालेचाश्चानां प्रायशोलवरंगहितः सुलानाहविवंधमंत्ववरांसेधवंबरप्रियादि ॥ ७३ ॥
नवतीति ॥ ॥ ग्लानपुष्पोपहारः शृण्वपुष्पग्लानत्वादेवविरलनक्तिर्विरलरचनो नवतीति
ति प्रदीपाश्च स्वकिरणानां परिवेषणस्य मंडलोद्दे दोनसुररोनशून्या नवतिनिस्तेज
स्कानवंतित्यर्थः अपिचयमंजुवाक् मधुरस्वनः पंजरस्थस्ततवश्रुकत्वत्यबोधेनिमिमे

६५

शब्दाः मिति ॥ ॥ उभाभ्यां पक्षाभ्यां विनीता अपनीतानि ज्ञेयं ते उभयपक्षविनीतनिद्रात्र
 त्रसमासविषये उभयशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोग एव साधुरित्यनुसंधेयं यथा ह कैयटाः
 तत्रो जाडुदात्रो नित्यमिति नित्यग्रहाण्येदं प्रयोगजनं रूतिविषये उभयशब्दस्य प्रयोगो
 भूत उभयशब्दस्येव यथा स्यादुभयपुत्रमप्युत्पादिनवतीति मुखराण्युत्थानचलामाख्या
 यमानानि शृंगखलानि निगडानि कर्षयंतीति योक्ताः ते स्तंबकर्षणयोरसि जयोरित्यच् ॥ ॥
 शब्दांजहस्युभयपक्षविनीतनिद्रा स्तंबेरमा मुखरमुखलकर्षणस्ते येषां विनाति
 तरुणारुणरागायोगाद्भिन्नादिगौरिकतदाश्च दंतकोशाः ॥ ७२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
 प्रत्यये हस्तिस्त्रयकपोरिति वक्तव्याः इमः स्तंबेरमः पक्षीत्यमरः तत्पुरुषे कृतिबहुलमिति सप्त
 म्याग्रलुक् शब्दांजहस्यति यजंति येषां स्तंबेरमाणादताः कोशाश्च दंतकोशाः दंतकुम्भला
 तरुणारुणरागायोगाद्वालाकीरुणसंपर्कादितोर्भिन्नादिगौरिकतदाश्च विनातिधातुरक्ता
 इव भावीत्यर्थः ॥ ७२ ॥ दीर्घमिति ॥ हेवन जाहनीरजाहवनं नीरवनसत्त्वमिति शा

प्रयुक्तामुच्चारितानोष्माकंगिरंवाणीमनुवदत्यनुकृत्यवदतीतित्यर्थः इत्थं प्रजातलिङ्गा
निवर्त्ततेऽतः प्रबोधव्यतिनावः ॥ १४ ॥ इतीति ॥ इतीत्यं विरचितावाग्निर्वदिपुत्रेर्वैतालिके
पुत्रग्रहणं समानवयस्कत्वघोतनार्थं सयदिविगतनिद्रः कुमारः कुमारत्वं शय्यां तु
ल्यं शय्यामृदारेष्वित्यमरः उक्तञ्चकारः विसर्जुक्तसत्याग एतस्मादिजादेश्वगुरुमतो नृक
इति विरचितवाग्निर्वदिपुत्रेः कुमारः सयदिविगतनिद्रस्तल्यमुक्तञ्चकार मृदयटु
निनदद्भिर्बोधितो राजहंसेः सुरगजद्वगंगं सैकतं सुप्रतीकं ॥ १५ ॥ १० ॥ ७ ॥

इत्यान्वप्रत्ययः कथमिवः मृदेन यदुमधुरं निनदद्भिराजहंसेर्बोधितः सुप्रतीकार्थः सु
रगजः इशानदिग्गजः गंगाया इदं गंगं सैकतं पुलिनमिवः तोयोऽस्थितं पुलिनं सैक।
तंसिकतामियमित्यमरः सिकतासैकताभ्यामेत्यणप्रत्ययः सुप्रतीकग्रहणं प्राय।
शः केलाशवाग्निनस्तस्य नित्यं गंगातटविहरणं संज्ञेवाहित्यनुसंधेयं ॥ १५ ॥ ११ ॥

० प्रा स्वाद वद मि मि ति स स म्मा ठ मंड ले म्म र म पे ने वं रा ज सु पे न
 मंड ले स्य ट ए न ना क व ले का से कं डु प ने व न म री का रणा नि वा
 रणे म्म द पा सु व न म्म री के प म म्म प्र म म्म तै प्र प ति ह ति

॥ ० प्रा स्वाद वद मि क व ले स र ए न ना कं डु प ने म्म
 स नि वा रणे म्म प्र म म्म तै स र म्म तै स त स्या स
 म्मा ठ स म्मा रा ध न स त प री म्म त ॥ ५ ॥ ६ ६ ६ ६
 स रं द ग य प रि पि स म्म स ध ना पी प्रो व म्म ६ ६ ६ ६

वृतापद्योतनुचरेनतुजिवनायेतिभावः॥तेनदिलिपेनशेषोऽप्रसि
ध्याप्यनुपाधिबर्जः॥७॥पुनश्चरवर्गेप्रयेद्यनिवाति॥बिससस
वतीणापेक्षककषंतद्विऽप्राप्ततएवमेकऽप्राप्ततस्यदितिपुनश्चर
रीरसाचासतनच॥युक्त्यातकुतोहिपंसातकारणमनोप्रसु
॥॥वृतापतेनानुचरेणयुक्त्याप्रवेद्येष्टोप्यनुपाधिबर्जितचाप्र
तस्यस्यरीररत्नस्वविषयुप्राप्तिमनोप्रसुति॥८॥६६६
तिस्वविषयुप्राप्तिस्वविषयुप्राप्तिमनोप्रसुति॥९॥६६६
तिभावः॥१०॥प्रसुप्तगतिमंततिनष्टमरुतिरुच्यरतानि६६६६

मो गार्जपत्नी ॥ वृत्तान्तोपासैः स्वरुपासैः पवित्रां सवोपस्ति नृसत्तं मां ॥ २॥ रामः

ग्राहितं गंधमाह्वयमापि पितृप्राप्तये
इव तस्यापि रोधनोद्योतं मयैव मेवः
वाह्येण इति माह्वयमाह्वयं दरीनात् पितृप्राप्तिबन्धवत् सोपस्यात्तां च वेधे
ति माह्वयवत् नंगतं मेवः ॥ क्रि. प्राप्ते पपदे इत्यादिनां चतुर्विंशत्यां पदका
नायाः पुनोजननयोग्यं च मनुसंध्योः ॥ अति ॥ पतिजीवां प्रवि

२ प्रस्ता

इतमपिनामअस्मि सारिका
अथप्युजोमेरासाद्याहुयवि
कोशेनपद्यतेनपाद्यरासा

知

पुनः

अथ राजाः सिद्धिः निज निजो १. ३३

ज न

वादितौ वाक्प्रतिष्ठं न प्रतिवन्द्यो विवधः समुः राजा मंत्रौ षडिभ्यां रुध विपे
 प्रतिवधः शक्तिभोति स वैश्वभोरा जभु जगो रतिपाश्वतः प्रभ्यरणां प्रास
 नं प्रागसकृतं प्रधराधकारिणां प्रस्य सद्भिः स्वते जोभिरंतर रदयत् ॥
 वादुप्रतिष्ठं भाविवर्द्धं समुं रभ्यर्ण मागसकृतं सद्भिः ॥ राजा स्वते
 जोभिरुदयतां तं भो गिषं मंत्रौ षडिरुध वीर्यः ॥ ३२ ॥ तं मायं गृधं
 मिगृहिद्ये नुर्मनुष्य वाचा मनुवंश केतुं विस्मापयति स्मितमास वतौ भु
 पाल सिंहं निजगदसिंहः ॥ ३३ ॥ धृष्ट धृष्ट धृष्ट धृष्ट धृष्ट धृष्ट धृष्ट
 तमितौ तिगृहिता पिडिरी वाद्यापते उचैति कप मनुवंसस्य केतुचिद्वं केतुं
 काय नतं कांसिद्वं वं उरुसतो मता वं संप्रा लुनो वता प्रभुत
 ६५ सिंहः तं मुपालं सिंहं मनुष्यवायी निजगद किंकर्तव्य मनुवंश २३
 केतुं विस्मापयत्कृतं ॥ कर्तव्यं तं तं मास संप्रकृतं मास वतौ विस्मितं

तस्य भाषेत रकरः सायकजं वै रवचित्रा कि.
०० १५ साय

१ नैद्यः

[illegible]

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३८ ॥